

ДАУЛОВА Н.А.

МЕТОДИКАЛЫК КУЛЛАНМА

Тувган тилден дерислер

4 класс

Биринши баспаланувы

ББК

Рецензенты

Рецензентлер:
Есенеева М.Х., Кукаева С.А.

Даулова Н.А.

Д 21 **Методическое пособие к учебнику «Родная речь», 4 класс. На ногойском языке. 1-е издание.** – Майкоп: ООО «Полиграф-ЮГ», 2016. – 152 с.
ISBN 978-5-9909065-9-4

ББК 74.261.4 (2 Рос=ног)

ISBN 978-5-9909065-9-4

© РГБУ ДПО «КЧРИПКРО», 2016
© ООО «Полиграф-ЮГ», 2016

КИРИС СОЪЗ

Язлык шешекейлер куьн саьвлесине тартылгандай болып, аьр бир бала, яс аьдем тувган адабиятына эм маданиятына ымтылады. Яс аркады билим дуньясына шыгарар уьшин, коьп куьш салынады. Окувшыларга баслангыш класслардан алып, мектебти кутылганга дейим де, тувган тиллерин окытувга уьйкен эс бериледи. Мектебке окымага келгенлей, баладынъ соьзлик байлыгы оьсип, теренленип, окув сулыбы байып баслайды. Бала аьр бир окув дерисинде дурыс, анълавлы, соьйленисли эм тез окымага шалысады. Окувшыларга дерислерде окымага, маьнесин билмеге, яттан уьйренмеге деп «Тувган тил» китапта ногой язувшылардынъ, шайырлардынъ сайлам шыгармалары берилгенлер.

Айтпага, 4 класстынъ окувшыларына окымага, яттан уьйренмеге, окытувшыдынъ ярдамы ман текстлер уьстинде туьрли ислер озгармага хыйлы шыгармалар берилгенлер. Олар туьрли жанрларда язылып – хабарлар, ятлавлар, эртегилер, бала йырлары, ойынлары, баснялар – «Тувган тилдинъ» 11 уьйкен боьлигинде орынластырылганлар. Аьр бир боьлик ишине кирген шыгармалардынъ маьнелерине коьре аталган: «Куьз», «Кыс», «Язлык», «Аьрекете – берекет», «Уьйкен Аталык согыстынъ баьтирлери», «Эр йигит Эл уьшин туввады», «Эртегилер, баснялар, айтувлар, такпаклар» эм с.б. Айтылган боьликлерге кирген шыгармалар окувшыларды яшавларында тувра йолга туспарламага амал берееклер. Олар ер юзинде дурыслык, тенълик, дослык уьшин куьресип, куллыкка, оьзиннен кишкейлерге эм уьйкенлерге, атага, анага сый берип, кавга шыгаратанларга, урлакайларга карсы турып уьйретееклер. Айтпага, олар бу шыгармалар: М. Курманалиевтинъ

«Тувган Элим деп санайман», С.И. Капаевтинъ «Аджи-Кала», В. Нежинскийдинъ «Баьтирдинъ юлдызы», Г. Мурзаевадынъ «Болмасын согыс, болмасын!», Т. Дышековадынъ «Авылдасымнынъ яркын келбети», Б. Баисовтынъ «Онынъ аты Асан эди» эм баскалар.

4 класста тувган тилди окумага программа ман юмада 1 сабат, бир окуп йылдынъ ишинде 34 сабат бериледи.

Окувшылардынъ 1 – 3 классларда алган билимлери 4 класста окулаяк шыгармаларды уьйренмеге, терен анъламага амал берееклер. Олардынъ окуганлары, яшав тергевлери негизли 4 – нши класста алаяк билимлери обсеек, теренленеек. Программа ман карарланган баьри ислер де – текстлерди окуп, оларды айырув уьшин салынган сораулар, план туьзуув, текстлер бойынша язув ислер толтырув, яттан уьйренуув – окувшыларды, адаплык, ярасыклык, куллык суьювшилер этип тербиялайды, окувга-билимге уьйретеди, олардынъ акыл-анъламларын обстиредеди.

Программа ман берилген материалды класста баьриси бирге, яде оз алдыларына окуган эм айырган заманда, окувшылардынъ эслери окулатаган шыгармада, онынъ туьп маьнесинде эм язылув кебинде болмага тийисли. Окуп деристе заманнынъ – 30 – 35 такыйкасы – янъгы текстти окувга эм онынъ уьстинде ислевге йибериледи. Кирис яде тамамлав хабарласувга 5 – 7 такыйка, уьй исин беруувге 3 – 5 такыйка йибериледи. Кирис яде тамамлав, хабарласув, текстте келискен суьвретти айырув балаларда деристинъ темасын анълавга кызыксынув тувдырмага эм оны дурыс айырмага ярдам этедилер. Янъгы темады анълатув аьр дайым балалардынъ билимлерине таянып озгарылады.

Аьр бир окуп дерислерде тил обстируув уьстинде ис озгарылаяк. Тил обстируувдинъ уьш туьрли амалы бар: бириншиси – кайсы темады, кайдай жанрда язылган шыгармады окуганда да, окувшылардынъ соьз байлыгын обстируув. Окулаяк аьр текстте олар коьп

янъгы соьзлер мен танысаяклар. Окутувшы балаларга аьр янъгы соьзди анълатпага керек. Экиншиси – янъгы соьзлерди балаларга тувра айттырып, соьйлемлеринде орынлы эм дурыс кулландырып уьйретуув. Уьшиншиси – окувшыга окуган шыгармасынынъ акында оз ойын айттырып билдируув.

«4 класста тувган тилге методикалык коьрсетпелер» тоьмендеги кесеклерден туьзилген:

1. Кирис соьз.
2. Йыл узагында окулаяк шыгармалардынъ тематикалык планы.
3. Уьлги кепте окуп дерислерининъ озгарылув йосыклары.

Окутувшы тувган тил дерислеринде темага келискенине коьре, мунавдай коьрсетпелер кулланмага керек: интерактивли такта, язувшылардынъ, шайырлардынъ портретлери, диафильмлер, грамзаписьлер, магнитофон, телевизор, радио, дурбатлар.

Сосы методикалык кулланмада окуп дерислери акында коьрсетилген ислердинъ баьри де уьлги кепте берилгенлер. Окутувшы обзининъ исинде окувшыларына коьре, берилген ислердинъ баьрин де обзинше туьрлендирмеге яде баска туьрли йосыклар ман озгармага болаяк.

Тагы да айырым кепте анълатып айтаягым бар – окутувшы аьр бир деристи:

- Куьн яхшы болсын! – деп баслайды.
- Куьн яхшы болсын! – деп яваплайды балалар. Соьзлердинъ орынларын авыстырып. – Яхшы болсын куьн! – деп те, яде: – Сизге де яхшылык! – деп те явапламага боладылар.

– Яхшылыкка коьрисейик! – деп кутылады окутувшы деристи.

– Яхшылыкка коьрисейик! – деп яваплайдылар окувшылар.

Суйтип кайсы деристи де окытувшы:

– Аман-эсен калынъыз! – деп кутылмага боляк.

Окувшылар да аманласувга келисли этип:

– Аман-эсен болынъыз! – деп явапламага боладылар.

Булай расканларында, айкасқанларында балалар бир-бирлери мен кыскасыннан: «Салам!» – деп саламласып, «Аман кал!» – деп аманласпага боладылар.

ТУВГАН ТИЛ ДЕРИСЛЕРИНЕ УЇЛГИ КЕПТЕ ТЕМАТИКАЛЫК ПЛАН

Окув эм соъз оъстируув
(34 саъат)

№ п/п	Деристинъ темасы	Саъат саны
Алтын куъз (4 с.)		
1	Куъзги табиатка экскурсия. К. Кумратова «Куъз», Д. Туркменов «Куъз»	1 с.
2	С. Майлыбаева «Куъз»	1 с.
3	И. Капаев «Куъзги суъвретлер»	1 с.
4	А. Култаев «Куъз етти», С. Капаев «Кырлувлар»	1 с.
Яхшы деген не зат, яман деген не зат (3 с.)		
5	Т. Акманбетов «Эдабы болса, эл сыйлы»	1 с.
6	Т. Дышекова «Урланган юмырткалар», А. Мурзабеков «Нызам сенде йок экен»	1 с.
7	Г. Мурзаева «Картлыкты сыйла»	1 с.
Аьрекетте – берекет (2 с.)		
8	М. Аvezов «Савыскан»	1 с.
9	Б. Баисов «Кумырска эм сокырюмыран», А. Киреев «Мысык, торгай эм пышкан акында эртеги»	1 с.
Тувган Элимиздинъ озган заманларыннан (4 с.)		
10	А. Сикалиев «Оьмирлердинъ давысы»	1 с.

11	«Маажир йыры»	1 с.
12	А. Сикалиев «Бурынгы ногай йыравлары»	1 с.
13	Х. Лукманов «Бурынгы ногай адетлери»	1 с.
Тувган Элдинъ ери – еннет, сувы – сербет (3 с.)		
14	Г. Мурзаева «Тувган ерим», М. Курманалиев «Тувган Элим деп санайман»	1 с.
15	К. Темирбулатова «Сенсиз, шольим»	1 с.
16	С. Капаев «Аъжи-Кала», М. Булгарова «Канглы» Оъз алдына окылган шыгармаларды кайтарув	1 с.
Ак кыс келди – кувандык (3 с.)		
17	Кыскы табиятка экскурсия. А. Найманов «Кыс келди»	1 с.
18	Б. Баисов «Эки йолдас». Оъз алдыларына окув ушин: С. Майлыбаева «Янъы йыл – энъ суыйген байрамым»	1 с.
19	А. Киреев «Кыс келген». Оъз алдыларына окув ушин: С. Аджигов «Кыскы кеш»	1 с.
Эр йигит Эл ушин тувалары (2 с.)		
20	М. Авезов «Атадынъ бар эди»	1 с.
21	Б. Баисов «Онынъ аты Асан эди», «Яйдактагы ялпак терек». Оъз алдына окылган шыгармаларды кайтарув	1 с.
Язлык (4 с.)		
22	Язлык табиятка экскурсия. С. Капаев «Язлык»	1 с.
23	Солтахан Аджигов «Курткашык», С. Рахмедов «Ногайымнынъ байрамлары»	1 с.
24	М. Авезов «Анадынъ юреги»	1 с.

25	А. Найманов «Ана савда, яшав бар». Озганларды кайтарув, тамамлав	
Уыйкен Аталык согыстынъ баьтирлери (3 с.)		
26	С. Капаев «Йигит оьлсе де, аты калады»	1 с.
27	В. Нежинский «Баьтирдинъ юлдызы»	1 с.
28	М. Аубекижев «Темир кесеги», А. Аюбов «Болсын дайым тынышлык» Арт кайтарув: Уыйкен Аталык согыс темасы Эстеликке экскурсия озгарув	1 с.
Ери байдынъ – Эли бай (3 с.)		
29	С. Майлыбаева «Табиятты саклайык», Е. Булатукова «Кюккек»	1 с.
30	М. Киримов «Шык эртенъ мен ясыл бавга», С. Аджигов «Йидершик терек»	1 с.
31	Ю. Каракаев «Терек». Оъз алдыларына окув ушин: Ю. Аюбов «Сазан»	1 с.
Эртегилер, айтувлар, такпаклар, баснялар (2 с.)		
32	Ногай халк эртегилери: «Бюри мен теке», «Бес каз»	1 с.
33	С. Заляндин «Савыскан эм Арслан». Айтувлар эм такпаклар.	1 с.
Бала йырлары эм ойынлары, юмаклар (1 с.)		
34	«Андыр-шопай», юмаклар. Арт кайтарув: йыл токсанлары акында окылган шыгармалар	1 с.

АЛТЫН КУЪЗ

Аьр бир аьдем йылдынъ сыхырлы куъз шагын оьзинше яратады. Атаклы орыс шайыры А.С. Пушкин куъзди булай йолыккан: «Ковздинъ явын алган куъзги шак! Суьемен сенинъ аманласув ярасыклыгынъды». А.У. Култаев «Суьемен куъзди» деген ятлавында булай дейди: «Суьемен сенде, куъз, ямгыр йырларын, суьрилип яткан байлык кырларын». Ф.А. Абдулжалилов оьзининъ «Ах демеген – оьх демес» деген ятлавында куъзги табиатты суьвретлев мен бирге куллыкка мактав айтады:

«Кырлардагы онъ аслык
Тазаланып йыйылган.
Савга болып куллыкка,
Амбарларга куйылган».

Эм куллыксуьймеслерге, эриншеклерге бетлев:

«Куллык кайнап турганда,
Салкын излеп юргенлер,
Аяз сыккан кыс келсе,
Не зат этер экенлер?»

Программа ман окувшыларга «Куъз» шагы акында, класста эм класстан тыс окувларынан хыйлы шыгармалар берилгенлер С.И. Капаевтинъ «Куъздинъ шагы», Д. Туркменовтынъ «Куъз», И.С. Капаевтинъ «Куъзги суьвретлер», К. Ушинскийдинъ «Куъз», А.У. Култаевтинъ «Куъз етти» деген ятлавы эм баскалар.

Окытувшы окылаяк материалдынъ маьнесин толы анълатар уьшин, окувшыларды экскурсияга аькетеди, неге десе балаларга табиаттагы оьзгерислерди коьрсетпей, куъз акында тек окытып калдырув салынган мырадка еткере алмаьк. Окылган эм айырылган шыгармалардагы куъз суьвретлерин, поэзиялык келбетлерди

табиаттынъ оьзинде коьрсетер эм тенълестерип каратар уьшин, окувшыларды экинши экскурсияга аькетпеге болаяк. Экскурсияда балалар оьсимликлердинъ туьрли-туьрли туьслерине, коьктинъ туьсине, куъзги таза авага эс этедилер.

«Куъз» деген ортак темага киретаган шыгармаларды окып баслаяктан алдын табиатка экскурсия этиледи. Окытувшы окувшыларына куъз акында юмаклар, такпаклар, айтувлар айттырады, билетаган ятлавларын эм хабарларын эслерине туьсиртеди.

ЭКСКУРСИЯ «АЛТЫН КУЪЗ»

Эккурсия балалардынъ дерислерден бос заманларында куъз акында окылаяк шыгармалардан алдын озгарылса, онъайлы болаяк.

Эккурсиядынъ мырады: окувшыларды куъзги табиаттынъ ярасыклыгын коьрип эм сезип уьйретуьв, тувган табиатты суьйип, оны саклап билуьвге гербарий йыймага уьйретуьв.

1. Куъзги табиатка экскурсияга шыгаяктынъ алдында окытувшы бир неше сораьлар ман балалардынъ куъз акында билгенлерин эске салады (1 – 3 классларда).

– Яваьлар: Ф.А. Абдулжалиловтынъ «Куъз», С.И. Капаевтинъ «Куъз басы», Ю. Аюбовтынъ «Мойнак», А.С. Киреевтинъ «Шоқырак» (2 класста); М.К. Курманалиевтинъ «Куъз», С.И. Капаевтинъ «Куъздинъ шагы келип ти», К.О. Темирбулатовадынъ «Бобригоьзлер шоьлимде», В. Бианкидинъ «Ушар алдында» (3 класста).

2. Аьр бир шыгармада куъздинъ туьрли заманлары акында айтылады (Куъздинъ басы, ортасы, сонъы).

– Буьуьн биз куъзги табиатка шыгып, онда болатан туьрленислерди коьрермиз, куъзги табиаттынъ ярасыгын сезип уьйренермиз, туьрли тереклердинъ, коьгоьленлердинъ япыракларын йыярмыз.

Окытувшы балаларды сувдынъ яде коьлдинъ ягасына, агашлыкка, кырга аькетеди эм балалар табиятта не затлар коьретаганларын хабарлайдылар (куьн, коьк, булытлар, тавлар, ава кайдай, оьсимликлер тереклер, куьзги кыр, бакша ислери, аьдемлердинъ каьрлери, айванлардынъ яшавы).

Окытувшы балаларга туьрли сораулар берип, яде оьзи хабарлап, табият байлыкларын кайтип сакламага кереги акында анълатады: табият – ол Тувган Элимиздинъ, халктынъ байлыгы, оны суьймеге эм сакламага керек. Сувдынъ, авадынъ тазалыгын сакламага керек, тереклерди сындырмага, шешекейлерди юлкпага, кусларга, курт-кумырскаларга тиймеге, олардынъ уяларын бузбага керек тувыл.

Окувшылар класска гербарий туьзер уьшин экскурсиядан оьзлерине керек затларды алып келедилер: аьдемнинъ савлыгына пайда беретан коьгоьленлер, япыраклар, шешекейлер, туьрли туьсли таслар, бакашанаклар.

Озгарылган экскурсиядан сонъ, сочинение язбага керек. Балалар язув ислеринде мунавдай соьзлер мен эм соьз байланыслар ман пайдаланмага болаяклар: куьз кирди, коькте, карагошкыл булытлар, куьнлер, шешекейлер, курып басладылар, куслар, йылы якларга, кырлулар, кыр куллыклары.

Язув иске план туьзбеге керек, оны окытувшы эм балалар биргелес туьзедилер.

Сочинение «Куьзги суьвретлер»

ПЛАН

1. Алтын куьз кирди.
2. Табият туьрленип баслады.
3. Аьдемлердинъ куллыклары.
4. Мен куьзди не уьшин суьемен?

Дерис 1

Деристинъ темасы: К. Кумратова «Куьз», Д. Туркменов «Куьз».

Деристинъ мырады: Окувшыларды ятлавдынъ тексти мен таныстырмага. Шайырдынъ язган ятлавыннан 2, 3 классларда балалардынъ окыганларын кайтартпага. Оларга тувган, оьскен ерлерине суьюв сезимлерин тувдырув, дурыс окув сулыпларын оьстирув. Окувшылар ман табиятка экскурсияга барув.

Дериске керек затлар: «Куьз» деген ятлавдынъ тексти, темага келискен белгили суьвретчилердинъ суьвретлери, С.М. Утемисовтынъ «Куьз» эм И.И. Левитаннынъ «Алтын куьз».

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадын кеплеп билуьв; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзув; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганнынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Озган классларда куьз акында окылган шыгармаларды кайтарув.

1. Эсимизге туьсиреегинъиз, 2, 3 классларда биз куьз акында кайдай ятлавлар, хабарлар уьйренгенмиз?

2. Солардынъ ишиннен бир нешевин кайтаралагынъыз.

III. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Мен куьзди не уьшин суьемен» – деп атап, хабар туьзип язбага.

2. Куьзди суьвретлейтаган сыпат соьйлем кесеклерди сызбага.

IV. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Дериске аькелинген суьвретлер эм куьзги табиятка экскурсияга барганлары акында хабарласув.

2. К.И. Кумратовадынъ яшавы эм адабият аьрекетин бойынша окытувшыдынъ соьзи:

Келдихан Исаевна Кумратова 1944-нши йылдынъ 16 июлинде Карашай-Шеркеш областининъ Адыге-Хабль районынынъ Икон-Халк авылында тувган. Орта мектепти кутылганнан сонъ, Москвада А.М. Горький атлы адабият институтын кутылган. Ол ятлавларын мектебде оқыган заманда язып баслаган. К. Кумратова бу китаплардынъ авторы: «Шаьбден», «Сонъгы япыраклар», «Кремень и фиалка» (орыс тилинде), «Кылкобыз», «Алтын-ока», «Тамыз», «Танъ манъында» эм с.б.

Онынъ ятлавлары кыралымыздынъ эм тыс кыраллардынъ туьрли тиллерине (румын, болгар) коьширилгенлер. Шаьйдединъ (поэтессадынъ) коьп ятлавларына анълар язылган, эм олар халк арасында йыр болып йырланадылар.

К.И. Кумратова – СССР-дынъ язувшылар Союзынынъ агзасы.

Ол 2003 йылда оьлген.

1. «Куьз» деген ятлавды оқытувшы ятыннан оьзи айтады.

2. Ятлавдынъ текстин маьнелерине коьре кесеклерге боьлип, окувшылар оқыйдылар.

3. Соьзлик уьстинде ис:

завк – веселье, наслаждение, приподнятое настроение; *мунълы* – грустный, печальный, горестный, скорбный; *дер-хайыр* – баьри де бир – все равно; *йыр шалынув* – йыр эситилуьв – доносится, слышится. Бу соьзлерди оқытувшы тактага, балалар соьзликлерине язадылар.

4. Соравлар бойынша ятлавдынъ маьнесин тергев:

1) Куьздинъ келуьви мен табиат кайтип туьрленди?

2) Автор оны йылдынъ кайсы шагы ман тенълестиреди?

5. Д. Туркменовтынъ «Куьз» деген ятлавы ман танысув. Ятлавды окув, соравлар бойынша айырув.

V. Тыншаюв такыйка.

VI. Окылганды бегитуьв.

1. Биз бу деристе кайдай тема уьстинде куллык эттик?

2. Сизге ятлавдынъ кайсы кесеги ярады? Тексттен оқып эситтирегинъиз.

VII. Оьз билимлерине белги беруьв.

Деристе толтырган ислеринъизге белги беринъиз.

Сизинъ толтырган ислеринъиздинъ кайсысы кызыклы эди?

VIII. Тамамлав.

Буьгуьнги дерисимизде толтырган ислеримиз бойынша анъламаган еринъизди айтынъыз. Янъы не зат билдинъиз?

Уьй борышы: К.И. Кумратовадынъ «Куьз» деген ятлавын яттан уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге. Д. Туркменовтынъ «Куьз» деген ятлавын окумага, маьнесин хабарлап билмеге.

Дерис 2

Деристинъ темасы: Салимет Майлыбаева «Куьз».

Деристинъ мырады: Окувшыларды хабардынъ маьнеси мен таныстырмага, янъы соьзлерди анълатпага, балалардынъ соьйленисли окув сулышларын оьстirmeге.

Дериске керек затлар: Язувшыдынъ портрети, хабардынъ тексти эм онынъ маьнесине келискен суьврет.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. К. Кумратовадынъ «Куъз» деген ятлавын бир неше окувшы ятыннан айтады, янъы соъзлердинъ маънелери соралады. Балалардынъ уйде куъз акында язган йыймаларын тергев. Уый борышын айткан окувшылардынъ явапларын белгилев.

III. Окылганды кайтарув.

1. Эстен алып тактада эм тептерлерде табият акында юмаклар язув, ат соъзлердинъ астын сызув:

Биз, биз, биз эдик,
Биз он эки кыз эдик.
Бир тактага тизилдик
Танъ атканша йок болдык.

(Бир йылдынъ ишиндеги он эки ай, юлдызлар).

IV. Оъз алдына ислевге тускарлав.

1. Текстке таянып, куъздинъ энъ маънели ярасыгын суъвретлеп, хабар айтаягынъыз.

2. Сиз озинъиз куъз акында кайдай ойынъызды айткынъыз келеди?

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Окутувшы интерактивли тактада С. Майлыбаевадынъ портретин коърсетеди, онынъ яшавы, язганлары эм «Куъз» деген хабарынынъ акында хабарлайды.

2. «Куъз» деген хабарды, кесеклерге боълип, окутувшы эм балалар окыйдылар.

3. Текст уьстинде ис.

а) Янъы соъзлерди анълатув (оларды тактага эм соъзликлерге язув): *яйып ты, ыспайлык, оззеленген, беженлер, нышан.*

б) Куъз сизге не уьшин ярайды?

в) Куъздинъ энъ маънели ярасыгы неде ди? Оны тексттен тавып окыягынъыз.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуъв.

1. Тексттен А.С. Пушкиннинъ куъз акында кайдай соъзлер айтканын тавып окыягынъыз.

2. А.У. Култаев куъзди кайтип суъвретлейди?

VIII. Оъз билимлерине белги беруъв.

Деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

IX. Тамамлав.

1. Биз буъгуьнги деристе кайсы темады кайтардык?

2. Сиз буъгуьн кайдай янъы зат билдинъиз?

3. Сизге кайсы борышты толтырмага кызыклы болды?

Уьй борышы: С. Майлыбаевадынъ «Куъз» деген хабарынынъ маънесин кесеклерге боълип, хабарлап уьйренмеге. Куъздинъ акында такпаклар язбага.

Дерис 3

Деристинъ темасы: Иса Капаев «Куъзги суъвретлер».

Деристинъ мырады: Окувшыларга куъздинъ ярасыклыгын сездирип уьйретпеге, олардынъ ярасык, соъйленисли окувга етисуъвлерине шалыспага.

Дериске керек затлар: Хабардынъ тексти, А.С. Пушкинге салынган эстеликлердинъ бирисининъ дурбаты.

Туърли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оъз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туъзуъв; окылганды толысынша уьйренуъв; окылганынъ сапатына керекли белги беруъв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуъв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. С. Майлыбаевадынъ «Куъз» деген хабарын бир неше окувшы кесеклерге боълип хабарлайды. Текст бойынша анълатылган янъы соъзлердинъ маънелери тергеледи. Окувшылар уйде куъздинъ акында язган такпакларын ятларыннан айтадылар.

III. Окылганды кайтарув.

Окувшылардынъ куъз акында билген ятлавларынынъ ишиннен бир куплет алып тактага эм тептерлерге язбага. Сыпатлардынъ астын сызбага, устилерине соравларын салмага.

Мысалы:

Ясыл тоъслер туърленип,
Сары даърий кийгенлер.
Яйлаклардан семирп,
Маллар кайтып келгенлер.

IV. Оъз алдына ислевге тускарлав.

1. Окувшылар, – «Мен куъз акында не зат билемен?» – деп атап, хабар туъзип язадылар.

2. Язув исте болган баъри глаголлардынъ да астын сызбага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Оқытувшы И.С. Капаевтинъ яшавы эм язганлары акында кыскаша хабарлайды.

2. Текстти окувшылар, кесеклерге боълип, кезуъв мен окыйдылар.

3. Хабардынъ тексти уъстинде ис.

а) Тексттеги кайсы соъзлерди анъламадынъыз?

б) Ол соъзлер тактага эм соъзликлерге языладылар:
йоек терек – липа; *вакыт* – заман – время; *асыравшы* – кормилец; *юз* – тексттеги маънеси – лицо; *шайыр* – поэт; *эстелик* – памятник; *сукланув* – восхищаться; *коърк* – краса, красота, прелестъ.

в) Хабардынъ тексти бойынша соравлар эм яваплар.

1. Хабарда кимнинъ акында соъз барады?

2. Эстелик кимге салынган?

3. Текстте тагы да кимнинъ акында айтылады?

4. Теректинъ яшавында япыраклардынъ кайдай маънеси бар?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуъв.

1. А.С. Пушкин йылдынъ кайсы заманын суъйген эди?

2. Ол соъзлерди эсимизге туъсирип, орыс тилинде айтайык.

Мине ол соъзлер: «Унылая пора! Очей очарованье!

Приятна мне твоя прощальная краса».

3. Ойланаягынъыз, И.С. Капаев тереклердинъ япыракларынынъ аьрекетин аьдемнинъ яшавы ман неге тенълестиреди?

VIII. Оъз билимлерине белги беруъв.

1. Деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Бу деристе сизге кимнинъ явабы ярады? Не уъшин яраганын айтынъыз.

IX. Тамамлав.

1. Деристе не зат кайтардык?

2. Бу деристе кайдай янъы зат билдинъиз?

3. Класста толтырган борышларымыздынъ кайсысы кызыклы эди?

Уъй борышы: И. Капаевтинъ «Куъзги суъвретлер» деген хабарын окумага, соъйленисли этип хабарлап уъйренмеге, янъы соъзлердинъ маънелерин билмеге.

Дерис 4

Деристинъ темасы: А. Култаев «Куъз етти», С. Капаев «Кырлувлар».

Деристинъ мырады: Окувшыларды табиаттынъ эм куслардынъ акында язылган шыгармаларды анълап, айтылган текстлерди соъйленисли оқытып уъйретпеге.

Дериске керек затлар: А.У. Култаевтинъ эм С.И. Капаевтинъ портретлери, интерактивли такта, «Куъз етти» эм «Кырлувлар» деген шыгармалардынъ текстлери, оларга келискен дурбатлар.

Туърли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оъз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туъзуъв; окылганды толысынша уъйренуъв; окылганынъ сапатына керекли белги беруъв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. И. Капаевтинъ «Куьзги суьвретлер» деген хабарын бир неше окувшы кесеклерге боьлип окыйды.

2. Тексттинъ маьнесин хабарлав.

3. Хабар бойынша анълатылган соьзлердинъ маьнелерин сорав: *йобке терек* – липа; *вакыт, шак* – заман, время; *асыравшы* – кормилец; *юз* – лицо; *шайыр* – поэт; *эстелик* – памятник; *сукланув* – восхищаться; *коьрк* – краса, красота, прелесть.

III. Окылганды кайтарув.

К. Кумратовадынъ «Куьз» деген ятлавы яттан кайтарылады, янъы соьзлердинъ маьнелери соралады.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Озгарылган экскурсия бойынша табиаттагы туьрленислерди коьрсетип, «Куьз» деп атап, хабар туьзип язув.

2. Ондагы сыпат соьзлерди тавып сызбага, олардынъ кайсы соьйлем кесекти анълататаганларын яттан айтпага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз. Анварбек Утеевич Култаевтинъ яшав йолы эм язганлары акында окытувшыдынъ хабары: А.У. Култаев Дагестаннынъ Ногай районынынъ Куьнбатар авылында 1940 йылда тувган. Ол Терекли – Мектеб орта школасын, сонъ Карачаевск каласында пединститутты окып битирген. Онынъ биринши ятлавлары «Шоьллик маягы» (соьле «Шоьл тавысы») эм «Ленин йолы» (соьле «Ногай давысы») газеталардынъ бетлеринде шыкканлар. Ол оьзи де сол редакцияларда куллык эткен. Ол соьле Махачкалада яшайды эм онда радиокомитеттинъ ногай боьлигинде куллык этеди.

А.У. Култаевтинъ биринши ятлавлар китабы «Йолда» деп аталган. Оннан сонъ баспадан онынъ «Бактым», «Саклав», «Оьлмес юрт», «Меним шагым»,

«Шоьллимнинъ йырлары» деген эм баска ятлавлар йыйынтыклары баспадан шыкканлар.

Анварбек Култаев оьзининъ ятлавларын анасына, тувган «Элине», тувган, оьскен шоьллигине, халкына багыслап язган. Ол – РСФСР язувшылар Союзынынъ агзасы.

2. «Куьз етти» деген ятлавдынъ текстин соьйленисли этип окытувшы оьзи окыйды.

3. Соьзлик ис озгарылады. Янъы соьзлер тактага эм соьзликлерге языладылар, олардынъ маьнелери анълатыладылар: *назар* – карав, взгляд, взор; *уьйир* – стая; *уьнсиз* – сессиз, без голоса, без звука; *тынышсыз* – неспокойный, беспокойный; *куьрсинуьв* – тынысты авыр алув, тяжело вздыхать, тяжелый вздох; *аманласув* – тексттеги маьнеси, прощаться; *ясырынмавык ойнайды* – играет в прятки.

4. Тоьмендеги борышлар бойынша ятлавдынъ маьнеси тергеледи:

1) Автор куьзди кайтип суьвретлейди?

2) Куьздинъ келуьви мен табиат кайтип туьрленди?

3) Куьзди суьвретлейтаган эпитетлерди тексттен сайлап окыягынъыз.

4) Ятлавды соьйленисли этип окып уьйренинъиз

VI. Тыншаюв такыйка.

1. С.И. Капаевтинъ «Кырлувлар» деген хабарын маьнесине коьре, кесеклерге боьлип окыйдылар, тоьменде берилген план бойынша хабарлайдылар.

ПЛАН

1. Йолмамбет кырлувларды коьрди.

2. Онынъ эсине Оьтемис-акайдынъ кырлувлар акында айткан хабары туьсти.

3. Шоьлликтинъ суьврети.

4. Оьтемис-акай кусларды аьдемлер мен неге тенълестирген эди?

5. Куслардынъ бир куьби не уьшин тоьмен ушады?

6. Шоьлликтинъ коьгоьленлери акында хабарланъыз.

7. Соьзлик ис озгарув:

камбак – коьгоьленлердинъ бир туърлиси, перека-ти – поле; *шоьл* – пустыня; *йылгын* – шоьл коьгоьлени; *ювсан* – коьгоьленлердинъ бириси, полынъ.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. А.У. Култаев ятлавында йылдынъ кайсы шагын коьрсетеди?

2. Сиз куьздинъ кайсы шагын суьетаганынъызды хабарланъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Бу деристе ким белсинли катнасты?

3. Сизге кимнинъ явабы ярады?

4. Кырлувлардынъ акында кайдай янъы зат билдинъиз?

IX. Тамамлав.

1. Биз буьгуьнги дерисимизде кайдай темаларды кайтардык?

2. Озган темаларымыздынъ ишиннен кайсысын анъламайсыз?

3. Сизге буьгуьнги дерисимизде толтырган борышларымыздынъ кайсысы ярады?

Уьй борышы: А.У. Култаевтинъ «Куьз етти» деген ятлавын яттан уьйренмеге, С.И. Капаевтинъ «Кырлувлар» деген хабарын окымага, онынъ сонъында берилген сораьларга яваплап уьйренмеге, анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге.

ЯХШЫ ДЕГЕН НЕ ЗАТ, ЯМАН ДЕГЕН НЕ ЗАТ

Бу боьликтинъ бас маьнеси – балаларга юьык болган белгили мысалларда олардынъ куллыксуьерлик, коллективте яшап билуьв, тувралык, йолдаска алаллык, кыйын аьлде болганларга ярдам этуьвге аьзир болувлык дегендей сораьлар акында билгенлерин теренлетуьв эм кенъейтуьв болады. Бу шыгармаларды

окыганда, балалар оьз классларыннан, аьелден тыс шыгадылар, аьдемлердинъ ийги эм осал кылыкларына белги бередилер. Сосы темадагы материалларды окытканда, окытуьшы балаларды мундай тамамга аькеледи: эриншеклик, кызганшыклык, коркаклык, мактаншаклык – аьдемлердинъ осал кылыклары; йигитлик, тувралык, алаллык, суьерлик, танълык – аьдемлердинъ аьруьв кылыклары. Бу шыгармаларды окув эм айырув ман балалардынъ яхшы, яман деген не зат экени акында билимлери артады, олар: «Алал йолдасы тенъи уьшин не этпеге керек? Кайдай аьдемлерди сыйлайдылар эм суьедилер? Кайдай ислерге аьруьв, кайдайларга яман деп айтылады дегендей сораьларга яваплар табадылар.

Темага кирген хабарлар, ятлавлар, эртегилер окуьшылардынъ окув сулыпларын оьстирмеге амал бередилер: шыгармадынъ планын туьзуьв, текстти кесеклерге боьлуьв, аьр кесекте бас ойды табув, сав шыгармадынъ бас ойын табув, окылганнынъ маьнесин кайтарып айтув, шыгармалардынъ келбетлерине белги беруьв уьшин керек болган затларды онынъ ишиннен тавып билуьв.

Бу боьликке киретаган шыгармалар (Т. Акманбетовтынъ «Эдабы болса, эл сыйлы», Д. Туркменовтынъ «Ялгыз ийт», С. Капаевтинъ «Койды соккан онъмасын», Г. Мурзаевадынъ «Картлыкты сакла» эм сондай баскалар) дерислерде окувдынъ туърли йосыклары ман пайдаланмага амал бередилер. Мысалы: сайлап алып окув, рольлер мен окув, диалоглы текстлерди дуьрыс окып билуьв.

Эртегилер эм балалардынъ яшавы ман байланыслы болган хабарлар туьзилген план бойынша ис озгармага айлак онъайлы боладылар. Олардынъ уьстинде ис юргисткенде, тоьмендегиндей борышлар бермеге болады: текстти маьнели кесеклерге боьлуьв; ол кесеклерге ат беруьв; тексттинъ кесеклерине сораьлар салув; савлай тексттинъ, яде ол уьйкен болса, онынъ кесегине план туьзуьв.

Дерис 5

Деристинъ темасы: Т. Акманбетов «Эдабы болса, эл сыйлы».

Деристинъ мырады: Окувшыларды хабардынъ тексти мен таныстырмага, ондагы янъы соьзлерди эм онынъ тувра маьнесин анълатпага.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. А.У. Култаевтинъ «Куьз етти» деген ятлавын яттан бир неше окувшы айтады.

2. Ятлавдагы янъы соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин сорав: *назар* – карав, взгляд, взор; *уьйир* – стая; *уьнсиз* – сессиз, без голоса, без звука; *тынышсыз* – беспокойный, беспокойный; *куьрсинуув* – тяжело вздыхать, тяжелый вздох.

3. Соравлар бойынша ятлавдынъ маьнесин сорав:

а) Куьздинъ келуви мен табиат кайтип туьрленди? (Симсик ямгырлар токтамайдылар; тереклерден саргылт япыраклар куйыладылар; куьзги еллер аш боьридей улыйдылар; шешекейлер курыйдылар; боп-бос калган кишкей уя теректе; батпак сувлар кешелерде бузлап шыгадылар...)

б) Шайырдынъ коьнъили кайдай? Табиаттынъ туьрленуви мен автордынъ коьнъили де туьрленген, ол кайгылы. Ол тоьгеректеги ярасыклык пан аманласкысы келмейди.

в) Ятлавдынъ бас ойын айтынъыз. Онынъ туьп маьнеси – автордынъ куьз табиатын куьшли суьюви эм анълавы.

III. Окылганды кайтарув.

С.И. Капаевтинъ «Кырлувлар» деген хабарынынъ маьнесин соравлар бойынша тергев:

1. Куьзде кырлувлар йылы якларга кетпеге кайтип аьзирленедилер?

2. Оьтемис – акай Йолмамбетке кырлувлардынъ акында кайдай хабар айткан эди?

3. Онынъ кырлувларды аьдемлер мен тенълестире таган кесекти тексттен тавып окыягынъыз.

4. Олардынъ бир куьби не уьшин тоьмен болып ушады? Онынъ маьнесин айтаягынъыз.

5. Кыйын соьзлердинъ маьнелерин сорав: *камбак* – коьгоьленлердинъ бир туьрлиси, перекати – поле; *шоьл* – пустыня; *йылгын* – коьгоьленлердинъ бир туьрлиси, шоьлликте оьсетаган коьгоьлен; *ювсан* – полынъ, шоьлликте оьсетаган коьгоьленлердинъ бир туьрлиси.

6. «Кырлувлар» деген хабардан не зат анъламадыныз?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Балалар куьздинъ келуви мен табиаттагы туьрленислерди коьрсетип, «Куьз» деп атап, кишкей сочинение язадылар.

2. Ондагы ат соьйлем кесеклерди тавып сызадылар.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. «Эдабы болса, эл сыйлы» хабар бойынша окытувшыдынъ кыска кирис соьзи.

2. Тексттеги кыйын соьзлердинъ маьнелерин анълатув, оларды тактага эм соьзликлерге язув: *юмарт* – щедрый; *кылык* – поведение; *ялыкпай* – эринмей; *коршалав* – защищать.

3. Текстти окув. Оны окытувшы эм окувшылар кесеклерге боьлип окыйдылар.

4. Оны соравлар бойынша айырув.

5. Хабардынъ бас ойын айтув.

– Хабардынъ бас ойы, яде Сыбыра йыравдынъ насьйхатларынынъ бириси (наставление или совет) бу: ... «Оьзинънен сонъ, калдырма канлы пышак, калдыр

ийги атак (слава). Аыр бир аьдем озиннен сонъ яшавда тек яхшы ислер калдырмага керек».

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитув.

1. Бу деристе кайдай темадынъ устинде куллык эттик?

2. «Эдабы болса, эл сыйлы» деген созлердинъ маьнесин кайтип анълайсыз?

3. Ийги кылыклы аьдем кайдай болмага керек? Сол созлерди тексттен сайлап айтаягынъыз.

4. Сыбыра йырав бизди кайдай аьдем болынъыз деп уйретенди?

5. «Бала кылыксыз болып оьссе, кылшыклы болар» деген маьнеди кайтип анълайсыз? Явапты тексттен тавып окынъыз.

6. Ийги кылыклы аьдем деп кайдай аьдемге айтылады?

7. Арув аьдемнинъ баьри кылыкларын да айырып айтынъыз.

8. Ногай халктынъ акыллы улларынынъ бириси Абдул-Хамид Шаршембиевич Джанибеков булай деген: «Аьдем болганнан эсе де, айван болмага тыныш». Сиз бу созлерди кайтип анълайсыз?

VIII. Оьз билимлерине белги берув.

1. Бу деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Сизге бу деристе толтырган ислеримиздинъ кайсысы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Биз буьгуьнги дерисимизде кайдай ислер толтырдык?

2. Буьгуьн толтырган куллыкларымыздынъ кайсы сорадын анъламадынъыз?

У ь й б о р ы ш ы : Т. Акмамбетовтынъ «Эдабы болса, эл сыйлы» деген хабарынынъ маьнесин текстке ювык хабарлап уйренмеге, янъы созлердинъ маьнелерин билмеге, «Мен эдаплы аьдем болмага суьемен» деп атап, хабар туьзип язбага.

Дерис 6

Деристинъ темасы: Т. Дышекова «Урланган юмырткалар», А. Мурзабеков «Нызам сенде йок экен».

Деристинъ мырады: Айтылган шыгармаларды дурыс, соьйленисли окып, айырып уйретенди мен болаларга яшавда не затларга яхшы, ийги деп эм не затларга яман деп айтылувдынъ маьнелерин анълатув.

Дериске керек затлар: Эки автордынъ да портретлери, айтылган шыгармалардынъ текстлери, интерактивли такта.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзув; окылганды толысынша уйренув; окылганынъ сапатына керекли белги берув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Т. Акманбетовтынъ «Эдабы болса, эл сыйлы» деген хабарын кесеклерге боьлип, соьйленисли этип окытув. Хабардагы янъы созлердинъ эм соз байланыслардынъ маьнелерин сорав: *кылык* – поведение; *ялыкпай* – эринмей; *онъыс* – урожай; *каста* – авыр мараз, каты авырув; *ажырык* – коьгоьленлердинъ бириси, свинорой; *мырсат* – возможность; *аргымак* – ат, порода быстроногих верховых коней; *канъгув* – шататься без дела, скитаться, бродяжничать; *юмарт* – щедрый; *отлы авыз* – яман тилли аьдем.

Бу соравлар бойынша «Эдабы болса, эл сыйлы» деген хабардынъ маьнесин тергев:

1. Ийги кылыклары болган аьдемге кайдай аьдем деймиз?

2. Бала кишкей заманда кылыксыз болып оьссе, уйкен болганда да кайдай аьдем болады? Явапты тексттен тавып окынъыз.

3. Арууьв аьдемнинъ баъри кылыкларын да айтынъыз.

4. Сизге бу хабардынъ маънеси ярадыма? Не уьшин ярады?

III. Окылганды кайтарув.

– Куллык кайнап турганда,
Салкын излеп юргенлер.
Аяз соккан кыс келсе,
Не зат этер экенлер?

1. Бу куплет кимнинъ ятлавыннан алынган?

(Ф.А. Абдулжалиловтынъ «Ах, демеген – оьх, демес» деген ятлавыннан алынган).

2. Шайыр ятлавында кайдай аьдемлердинъ акында айтады?

3. Тексттеги бас членлерди тавып айтынъыз, олар кайдай соьйлем кесеклер мен айтылганларын ятынъыздан айтынъыз.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

Деристинъ бу тармагында окувшылар С.И. Капаевтинъ «Кырлувлар» деген шыгармасы бойынша хабар туьзип язаяклар. Хабардынъ планын окытувшы балалар ман бирге туьзеди, ол тактага, окувшылар тептерлерине язадылар.

Хабар: «Акыллы куслар».

ПЛАН

1. Йолмамбет бийик коькке карайды.

2. Кырлувлар керуьвге ушаятырлар.

3. Олардынъ бир кубби тоьмен болып ушаятыр. Неге?

4. Олар йылы якларга эртерек кетейтырлар. Не уьшин?

5. Олар ушаятканда, уьшкылше болып неге тизиледилер?

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Язувшы эм шайыр Т.Б. Дышековадынъ портретин интерактивли тактада коьрсетуьв.

Онынъ яшавы эм язганлары акында окытувшыдынъ кирис соьзи. Деристинъ темасын анълатаяктан алдын окытувшы бу деристе де «яхшы» деген не зат, «яман» деген не зат деген соравлар бойынша кирис хабарласув озгарады. Бу ис сорап берип, яваплар алув кебинде озады.

Халк болган ерде арууьв, ийги кылыклы аьдемлер де, осал аьдемлер де болады. Биз бирерлерге арууьв, ийги аьдем деймиз. Баска биревлерге яман кылыклы аьдем, яде кылыксыз бала деймиз. Ондайларга халк кызганшык, урлакай, оьзиннен кишкей яде карт аьдемлерди ынжынтады, аяп билмейди деймиз. Т.Б. Дышековадынъ хабарында яман кылыклы урлакай балалардынъ акында айтылады.

Хабарды кесеклерге боьлип, окытувшы оьзи эм балалар соьйленисли этип, кезуьв мен окыйдылар.

Окытувшы тексттеги кыйын соьзлерди анълатады, оларды оьзи тактага, балалар соьзликлерине язадылар: *кылыплы* – хитрый, лукавый, коварный; *арты-курты* – асыгып, наспех; *кедеш* – курятник; *шекленуьв* – подозревать; *шуйшлев* – обвинять, считать виноватым; *пысув* – притаиться; *шекленуьв* – сомневаться; *майгалакай* – лепёшка, зажаренная в масле.

Соравлар бойынша текст уьстинде ис:

а) Хабарда кимлер акында соьз барады?

б) Язгы каникулларда олар кайда барган эдилер?

в) Альберт Зоьре кайдай тийиссиз зат этип турды?

г) Онынъ урлакайлыгы кайтип билинди?

д) Альберттинъ агасы уьйинде не затлар урлап турды?

е) Уьйкенлердинъ алдында олардынъ бетлери кайтип ашылды?

ё) Аталары улларынынъ акында кайдай соьзлер айтты?

2. Окытувшы А. Мурзабековтынъ портретин интерактивли тактада коьрсетеди эм онынъ яшавы, язганлары акында хабарлайды. Оннан сонъ балалар шайыр-

дынъ «Нызам сенде йок экен» деген ятлавын магнитофоннан тынълайдылар, яде оқытувшы оьзи окыйды.

Окувшылар ятлавдынъ текстин учебниктен окыйдылар, оқытувшыдынъ сораулары бойынша онынъ маънеси уьстинде ис озгарылады.

Соравларга яваплар:

а) Нызамсыз окувшыды автор кайтип суьвретлейди?

б) Онынъ яман кылыкларынынъ аьр бирисин айырып айтынъыз.

в) Кылыксыз баладынъ калганларга кайдай зарары тиеди?

г) Ятлавдынъ бас ойын айтынъыз.

– Окув! – Кайдай ийги зат,
Ярык йоллар ашады,
Туьрлендирип яшавды,
Каранъады шападады.

Ятлавдагы янъы соьзлерди анълатув: *нызам* – дисциплина, поведение; *сабак* – урок, занятие; *калем* – ручка; *янъылув* – ошибаться; *тавыкбас* – человек непостоянный в своих мнениях, суждениях, взглядах, поведении; *кыянатлы* – предательский, нечестный, бесчестный; *эрис* – тексттеги маънеси: упрямый.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Т.Б. Дышековадынъ хабарында не зат акында айтылады?

2. А.К. Мурзабековтынъ ятлавында кайдай окувшыдынъ акында хабар барады?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьнги деристе толтырган ислеринъизге белги беринъиз.

2. Бу деристе сизге кимнинъ явабы ярады? Не уьшин яраганын айтынъыз.

IX. Тамамлав.

1. Сиз буьгуьнги дерисинъизде кайдай темаларды кайтардынъыз?

2. Бу дерисинъизде толтырган куллыкларынынъиздынъ кайсысын анъламадынъыз?

3. Сиз толтырган ислеринъиздинъ кайсысын яраттынъыз?

Уьй борышы: Т.Б. Дышековадынъ «Урланган юмырткалар» деген хабарын ярасыклы, соьйленисли этип окып уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маънелерин билмеге, А. Мурзабековтынъ «Нызам сенде йок экен» деген ятлавын соьйленисли этип окып уьйренинъиз.

Дерис 7

Деристинъ темасы: Г. Мурзаева, «Картлыкты сыйла».

Деристинъ мырады: Окувшыларга яшавда не затларга яхшы, ийги деп эм не затларга яман деп айтылуудынъ маънесин теренлетпеге, олардынъ соьйленисли окув сулыпларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: шайыр Гульжамал Мурзаевадынъ портрети, «Картлыкты сыйла» деген ятлавдынъ тексти.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окыганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Т.Б. Дышековадынъ «Урланган юмырткалар» деген хабарын текстке ювык этип хабарлав (2, 3 окувшы).

2. Тексти сайлап алып окув (балалар хабардан оьзлерине яраган кесеклерди окып эситтиредилер).

3. Янғы союзлердинъ маънелерин тергев: *кедеш* – курятник; *шекленуъв* – подозрение; *кылыплы* – хитрый, лукавый, коварный; *ярты-курты асыгып*, наспех; *шуйшлев* – обвинять, считать виновным; *пысув* – притаиться; *шекленуъв* – сомневаться; *майгалакай* – лепешка, зажаренная в масле.

4. Шыгармада айтылатаган эки ястынъ акында хабарланъыз.

III. Окылганды кайтарув.

С.Заладиннинъ «Кийимлерим кайда ды?» деген хабарын арт кайтарув.

Хабардынъ бас ойын айтув.

Ондай окувшыдан коьрим алып болаягым?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Урланган юмырткалар» деген хабар мени не затка уьйретеди?» – деп атап, хабар туьзип язбага. Ондагы авыс союзлердинъ астыларын сызбага, кайсы соьйлем кесектинъ орнына келгенин яттан айтпага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Деристинъ мырадын салув эм интерактивли тактада Г. Мурзаевадынъ портретин коьрсетуъв.

2. Шайырдынъ «Картлыкты сыйла» деген ятлавын окутувшы ярасыклы эм соьйленисли этип, окувшыларга оьзи окып эситтиреди, яде диктофоннынъ лентасыннан эртерек язылган текстин тынълатады.

3. Ятлавдынъ маънеси бойынша ис.

1) Ятлавдынъ маънесин анъладынъызба?

2) Кайсы союзлердинъ маънелерин анъламайсыз?

3) Кимнинъ уьйинде карт аьдемлер бар ды?

4) Сиз оларга кайдай ярдам этесиз?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуъв.

1. «Картлыкты сыйла» деген ятлавдынъ бас ойын текстинъ соьзлери мен явапланъыз.

«Картка терис карама,
Керек ерде ярдамлас.

Картлык етер сага да
Анъла оны, дос, кардаш».

VIII. Оьз билимлерине белги беруъв.

Бу деристе сизге кимнинъ явабы ярады?

Буьгуьн ким шалысып катнасты?

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьнги дерисинъизде эткен куллыкларынъыздынъ кайсы сорадын анъламадынъыз?

Сизге бу деристе толтырылган куллыклардынъ кайсысы ярады?

Уьй борышы: «Картлыкты сыйла» деген ятлавды яттан уьйренмеге, «Мен абайыма (яде атайыма) кайтип ярдамласаман?» – деп атап, хабар туьзип язбага.

АЬРЕКЕТТЕ – БЕРЕКЕТ

Дерис 8

Деристинъ темасы: М. Аvezов «Савыскан».

Деристинъ мырады: Ятлавды окып айырувман окувшыларда ийги кылыклар тербиялав, осалларды, ятарбеклерди селекелев сезимлерин тувдырув, дуьрыс, соьйленисли окув сулышларын обстируъв.

Дериске керек затлар: Мурат Аvezовтынъ «Савыскан» деген ятлавы, автордынъ портрети.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойын тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуъв; окылганды толысынша уьйренуъв; окылганнынъ сапатына керекли белги беруъв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуъв заман.

II. Уьй исин тергев.

Г. Мурзаевадынъ «Картлыкты сыйла» деген ятлавын окувшылардынъ бир нешевиннен яттан сорап.

Фронтальный сорав озгарув:

а) Ятлавды сиз маънесине коьре неше кесекке боьлдинъиз?

б) Ол кесеклердинъ аьр бирисинде не зат акында айтылады?

в) Тексттеги янъы соьзлердинъ маънелерин сорав: *картка терис карама* – карт аьдемлерге эс бер, ярдам эт, авыр соьз айтпа, сыпатынъды туьрлендирме; *муьшелер* – части тела; *сызлав* – авырув, *оьктемсуьв* – важничать, гордиться; *ярдамласув* – помогать; *сыйлав* – уважать, почитать; *кув* – тексттеги маънеси, белый, седой; *картлык етер сага да* – заманынъ келсе, сен де картаярсынъ.

г) «Мен абайыма яде атайыма кайтип ярдамласаман?» – деп язылган хабарды окувшылардынъ бир нешевлерине окытув.

III. Окылганды кайтарув.

1. «Мен оьзимнен уьйкенлерге яде кишкейлерге кайтип ярдамласаман?» – деген тема бойынша кайдай шыгармалар билесиз?

2. Солардынъ ишиннен биревининъ яде экевининъ манесин айтадылар.

3. Олардынъ ишиннен не зат аьрув, не зат яман экенин айырып хабарлайдылар.

IV. Окувшыларды оьз алдыларына ислевге тускарлав.

1. Т.Б. Дышековадынъ «Урланган юмырткалар» деген хабарынынъ ишиннен сизге не зат ярамаганы акында тептерлеринъизге эки йыйма сайлап язынъыз.

2. Ол йыймалардынъ ишиндеги ат соьзлердинъ эм глаголлардынъ астын сызынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз. Окытувшы Мурат Алибекович Авезовтынъ портретин интерактивли тактада коьрсетеди эм онынъ яшав йолы эм адабият каьри акында хабарлайды. Ол оьзининъ соьзинде бу билдируьвлер мен пайдаланмага боляк:

Мурат Алибекович Авезов 1951 йылдынъ 2 ноябринде. Дагестан республикадынъ Ногай районынынъ Орта-Тоьбе авылында тувган. Онынъ атасы Алибек эм анасы Эльбийке яшавларында мал ман каьр шеккенлер. Мурат кишкейиннен баслап, аьеси Базилетте яшган. Ол булай дейди: «Мени кишкейимнен алып аьем Базилет оьстирген эм асыраган. Ол заьлим (бек аьруьв) ногай йырлар эм эртегилер айтканы кулагымда калган. Оны ман бирге атам Алибек эм онынъ иниси Алиш домбырада бек уста ойнайтаган эдилер».

Мурат Авезов 1972-нши йылда орта мектебти окып кутылган, мектебте окыган йылларында ногай тилди эм адабиятты суьетаган болган. Ол 1973-нши йылда КЧГПИ-тынъ филология факультетининъ орыс – миллет боьлигине окымага туьседди. Институтта Мурат йогары белгилерге окыйтаган студентлердинъ бириси болган. М. Авезов институты кутылганнан сонъ, бир йыл Орта-Тоьбе авылында окытувшы болып куллык эткен. Оннан сонъ Терекли-Мектебке коьшеди эм сонда «Шоьллик маягы» газетадынъ редакциясында куллык эткен, Махачкалада шыгатаган «Лашын» деген балалар журналында коьп каьр шеккен. Онынъ язган шыгармаларынынъ ишиннен бизге «Эс» деп аталган ятлавлар йыйынтыгы, «Оьктем тавдынъ ак шалмасы карма экен?», «Мага коьре юлдызлар», «Савыскан», «Уьйге кирдим», «Ханмурзадынъ сонъгы абыты» деген эм баска шыгармалары аьруьв белгили.

Биз соьле онынъ «Савыскан» деген ятлавы ман танысаякпыз.

2. Ятлавды соьйленисли этип окытувшы оьзи окыйды.

3. Соьзлик ис озгарув. Тактада янъы соьзлер эм соьз байланыслар языладылар эм анълатыладылар. Окувшылар оларды соьзликлерине язадылар: *соьз юритувьв* – биревден эситкенин баска биревге барып айтув, сплетничать; *мекан* – турак ер, жилъе, жилище; *тоьр* – уьйдинъ ишинде сыйлы орын, почетное место в комнате; *тыйын* – белка.

4. Сонъ ятлавды балалар кезуъв мен соьйленисли этип бир, эки кере окыйдылар.

5. Соравларга яваплар:

а) Сав яз савыскан не зат этти?

б) Кыс келгенде ол кайдай аьлге калды?

в) Савыскандай болып кыста бир затсыз кайдай аьдемлер каладылар?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуъв.

1. Ятлава не зат акында соьз барады?

2. Соьзликке язган соьзлеринъиздинъ маьнелерин тергегинъиз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруъв.

1. Буьгуьнги деристе эткен ислеринъизге белги беринъиз.

2. Деристе этилген куллыкларда катнаскан йолдасларынъыздынъ яваплары сизге ярадыма?

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьнги дерисимизден анъламаган соравынъыз барма?

2. Сизге буьгуьн толтырган ислеринъиздинъ кайсысы ярады?

У ь й б о р ы ш ы : М. Аvezовтынъ «Савыскан» деген ятлавын соьйленисли этип окып уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге. Арт кайтармага: «Эки аьдем» деген эртеги.

Дерис 9

Деристинъ темасы: Батыр Баисов «Кумырка эм сокырюмыран», Аскербий Киреев «Мысык, Торгай эм Шышкан акында эртеги».

Деристинъ мырады: Окувшыларга эки шыгармадынъ да бас маьнелерин анълатпага, оларда ийги кылыкларды тербиялавды бардырмага, соьйленисли окув сулышларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: Эки язувшыдынъ да портретлери, окылаяк шыгармалардынъ текстлери.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуъв; окылганды толысынша уьйренуъв; окылганынъ сапатына керекли белги беруъв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуъв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Бир, эки окувшыга М. Аvezовтынъ «Савыскан» деген ятлавын соьйленисли этип окытув.

2. Ятлавынъ маьнесин соравлар бойынша тергев:

а) Яз бойы савыскан кайдай каьр шекти?

б) Кыс келгенде ол кайдай аьлге калды?

в) Савыскандай болып кыста бир затсыз кайдай аьдемлер каладылар?

3. Текст бойынша анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин сорав:

савыскан – сорока; *соьз юргистуъв* – сплетничать; *кунысув* – ёжиться, сувыктан куньсув – ёжиться от холода; *мекансыз калув* – оставаться без крова, без дома; *тиленуъв* – аьллевшинлев, нищенствовать, попрошайничать.

III. Окылганды кайтарув.

1. «Эки аьдем» деген эртегидинъ маьнесин соравлар бойынша тергев.

2. Онынъ бас ойын тексттен тавып окув.

IV. Окувшыларды оьз алдыларына ислевге тускарлав.

1. М Аvezовтынъ «Савыскан» деген ятлавында сизге савысканнынъ кайсы кылыгы ярамаганын сайлап алып, тептерлеринъизге язынъыз.

2. Язган текстинъиздеги сыпат соьзлердинъ уьсти не соравларын салынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соъз.

Батыр Магоматович Баисов 1931 йылдынъ 2 июлинде КЧАО-тинъ Адыге-Хабль районынынъ Икон-Халк авылында тувган. Ол авылдынъ етийыллык школасын, сонъ Черкесскте орта школады кутылган. Батыр Магоматович коьп йыллардынъ бойында (1954 – 1962 йылларда) «Ленин йолы» (соьле «Ногай давысы») газетадынъ редакциясында, сонъ Карашай-Шеркеш радиодынъ ногай боьлигининъ редакторы болып куллык эткен.

Б.М. Баисов балаларга эм уьйкенлерге багыслап хабарлар язган. Ол «Ис мырадтан», «Козы терек», «Яшав куванышы», «Курткашык» деген китапларды язган.

Ол 1958 йылда СССР-дынъ журналистлер Союзынынъ агзасы (члени) болган.

Б.М. Баисов 2001 йылда яшавдан тайган.

Биз буьгуьнги дерисимизде язувшыдынъ «Кумырска эм сокырюмыран» деген хабарын окыякпыз.

2. Текстти кесеклерге боьлип, бир неше окувшы окыйды.

3. Соьзлик ис: *сокырюмыран* – януварлардынъ бир туьрлиси, крот; *пелуван* – борец, богатырь; *йоньейди* – барады, юрип кетеди; *куьрсинеди* – тынысын авыр алады, тяжело вздыхает.

4. Соравлар бойынша тексттинъ маьнесин тергев.

а) Алма теректинъ астындагы эки уьйимшикте нелер яшайтаган эдилер?

б) Сокырюмыран кумырскадан не зат сорады?

в) Кумырска ога кайдай явап берди?

5. а) Окутувшы шайыр А.С. Киреевтинъ портретин интерактивли тактада коьрсетеди. Онынъ яшавы, язганлары эм бу деристе окылаяк «Мысык, Торгай эм Шышкан акында эртегининъ» акында хабарлайды.

б) Окувшылар эртегиди соьйленисли этип кезуьв мен окыйдылар. Окутувшыдынъ берген соравлары бойынша онынъ маьнеси тергеледи:

– Шышкан, Торгай эм Мысык кайда эм кайтип яшаганлар?

– Олардынъ дослыкта эм тынышлыкта яшаганларына кимнинъ коьзи кызады?

– Олардынъ аьруьв яшавларын савыскан кайтип бузды?

6. Тексттеги янъы соьзлерди анълатув. Оларды окутувшы тактага, балалар соьзликлерине язадылар: *кешинуьв* – жить, существовать; *савыскан* – куслардынъ бириси, сорока; *ял этуьв* – тыншаюв, перерыв, отдых; *машайрав* – наслаждаться; *карлыккан* – хрипый; *бежен* – хранилище зерна; *кырсыз* – урлакай, карак, вор; *анъылув* – следить, подкарауливать, подстергать; *кор* – унижение, оскорбление; *корлык* – чувство униженности, оскорбленности.

7. «Мысык, Торгай эм Шышкан акындагы эртегиди» рольлер мен окув. (Эртегиди окувда катнасувшылар булар: Автор, Мысык, Торгай эм Шышкан эм Аьдем).

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Деристинъ темасын бегитуьв.

1. Сокырюмыран не уьшин куьрсинди?

2. Онынъ тувра яшамаганы хабардынъ кайсы сыдыраларында коьрсетиледи?

3. Ол соьзлерди тексттен алып окыягынъыз.

4. А. Киреевтинъ «Мысык, Торгай эм Шышкан акында эртегиде» катнасувшылар не уьшин яв болдылар?

5. Дослык, аьдемшилик, яхшылык акында кайдай такпаклар билесиз?

Айтаягынъыз:

Тавды, тасты ел бузар,
Аьдемликти соьз бузар.

Яхшы ман юрсенъ,
Етерсинъ мырадка.
Яман ман юрсенъ,
Каларсынъ уятка.

Яман соьз тас ярар,
Тас ярмаса, бас ярар.

Казанга ювык барма,
Куьеси югар.

Яманга ювык барма
Баьлеси югар.

Яхшыдынъ эки тоны болар,
биревин оьзи киер, баскасын
сага кийдирер.

Дос доска колын берсе,
Арасыннан кыл оьтпес.

Эдил бол да
Яйык бол,

Эш ким минен урсыспа,
Йолдасынъа яв тийсе,
Янынъды аяп тыртыспа.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе эткен исинъизге белги беринъиз.
2. Сиз кимнинъ явабын яраттынъыз?

IX. Тамамлав.

1. Деристинъ темасыннан кайсы сораьды анълама-дынъыз?
2. Толтырган борышларынъызга тагы да не зат коскынъыз келеди?

У ь й б о р ы ш ы : Батыр Баисовтынъ «Кумырска эм сокырюмыран», Аскербий Киреевтинъ «Мысык, Торгай эм Шышкан акында эртеги» деген шыгармаларды окумага, маьнелерин хабарлап уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге.

ТУВГАН ЭЛИМИЗДИНЪ ОЗГАН ЗАМАНЛАРЫННАН

Дерис 10

Д е р и с т и н ъ т е м а с ы : Ашим Сикалиев «Оьмирлердинъ даьысы».

Д е р и с т и н ъ м ы р а д ы : Окувшыларга деристинъ темасын дурыс кепте, тереннен алып анълатпага. Ногайлар кыралымыздынъ ишинде эм онынъ тысында кайсы ерлерде яшаганлары эм яшайтаганлары акында соьз бардырмага. Янъы соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин анълатпага.

Дериске керек затлар: «Оьмирлердинъ даьысы» деген хабар, темадынъ маьнесине келискен туьрли хабарлар, суьвретлер.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. «Кумырска эм сокырюмыран» деген хабардынъ маьнесин текстке ювык этип айттырув.

2. Сайлап алып окутув (бу уьзиклерди):

а) Кумырскадынъ куллыксуьерлиги акында.

б) Конъысысы оннан не зат сорады?

в) Кумырскадынъ явабын тексттен окыагынъыз.

3. Хабардагы янъы соьзлердинъ маьнелерин сораь: *сокырюмыран* – крот; *пелуван* – борец, богатырь; *йоьнев* – барув, юрип кетуьв; *куьрсинеди* – тынысын авыр алады, тяжело вздыхает.

III. Окылганды кайтарув.

1. «Яхшы деген не зат, яман деген не зат» деген ортак тема бойынша арт кайтарув.

2. «Яхшы деген не зат, яман деген не зат» деген уйкен тема бойынша биз кайдай шыгармалар оқыганмыз?

– Явап: Т. Акманбетовтынъ «Эдабы болса, эл сыйлы», «Сыбырадынъ насыйхаты», Д.Туркменовтынъ «Ялгыз ийт», Т. Дышековадынъ «Урланган юмырткалар», А. Мурзабековтынъ «Нызам сенде йок экен», Г. Мурзаевадынъ «Картлыкты сыйла».

3.Г. Мурзаевадынъ «Картлыкты сыйла» деген ятлавындагы янъы соьзлердинъ маьнелерин тергев:

картка терис карама – карт аьдемлерге эс бер, ярдам эт, авыр соьз айтпа, сыпатынъды туьрлендирме; *муьшелер* – части тела; *сызлав* – авырув, болеть, ныть, ломать; *оьктемсуьв* – важничать, гордиться; *ярдамласув* – помогать; сыйлав – уважать, почитать; *кув* – тексттеги маьнеси: белый, седой; *картлык етер сага да* – заманынъ келсе, сен де картаярсынъ.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Эдабы болса, эл сыйлы» деген хабарда кайдай аьруьв кылыклар акында айтылады? Соларды эсинъизге туьсирип, тептерлеринъизге язынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Оқытувшы оьзининъ кирис соьзинде ногайлар бурын заманда кайсы ерлерде яшаганлары, буьгуьнги куьнлерде кайда яшайтаганлары акында хабарлайды. Балалардан ногай халк акында билгенлерин сорайды.

2. Хабарда расатаган янъы соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин анълатув: *тарыйх* – история; *оьмир* – юз йыл, век; *маьмлекет* – оькимет, государство; *Урым* – Турциядынъ кесек ери; *Керуьв Кавказ* – Северный Кавказ; *каргалык ногайлары* – Шешен республикада яшайтаган ногайлар; *аштархан ногайлары* – Астрахань областинде яшайтаган ногайлар; *крым ногайлары* – Крымда яшайтаган ногайлар; *кобан ногайлары* – КЧР-да яшайтаган ногайлар; *дагыстан но-*

гайлары – Дагестан республикада яшайтаган ногайлар; *Дунай* – Манан; *Эртыш* – Иртыш.

3. Хабардынъ маьнесине коьре, текстти кесеклерге боьлип, кезуьв мен, соьйленисли этип оқытувшы оьзи эм окувшылар кезуьв мен оқыйдылар.

4. Оқылганды соравлар ман бегитуьв:

а) Бурын ногайлар кайсы ерлерде яшаганлар?

б) Олар бу заманда кайсы ерлерде яшайтаганларын айтаягынъыз.

в) Сургутта, Якутскте, Янъы Уренгойда эм баска ерлерде яшайтаган аьдемлеринъиз барма? Айтаягынъыз.

г) Дериске аькелинген дурбатлар ман ислев.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Оқылганды бегитуьв.

1. Буьгуьнги дерисимизде ким акында оқыдык?

2. Тема бойынша анъламаган соравларынъызды айттынъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе толтырган исинъизге белги беринъиз.

2. Сизге кайсы йолдасынъыздынъ явабы ярады? Не уьшин?

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьн оқыган хабарымыз бойынша кайсы соравды анъламадынъыз?

2. Сизге бу дерисимизде толтырган куллыкларымыздынъ кайсысы ярады?

У ь й б о р ы ш ы : А. Сикалиевтинъ «Оьмирлердинъ давысы» хабарды ярасыклы этип хабарлап уьйренмеге; янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге; хабарды кесеклерге боьлип, аьр бирисине ат бермеге.

Дерис 11

Деристинъ темасы: «Маажир йыры».

Деристинъ мырады: Окувшыларга йырдынъ маьнесин толысынша еткермеге, ондагы янъы соьз-

лердинъ эм союз байланыслардынъ маънелерин анълатпага, соъйленисли окув сулыпларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: «Маажир йырдынъ» тексти, маънелерине коьре бу йырга келискен йырлар эм ятлавлар.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толмысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. А. Сикалиевтинъ «Оьмирлердинъ давысы» деген хабарынынъ маънесин кесеклерге боьлдирип, текстке ювык этип айттырув.

2. Анълатылган кыйын соьзлердинъ эм союз байланыслардынъ маънелерин тергев: *тарыйх* – история; *оьмир* – юз йыл, век; *маьмлекет* – оькимет, *государство*, *Дунай* – Манан; *Урум* – Турциядынъ кесек ери; *Эртыш* – Иртыш; *Керуув Кавказ* – Северный Кавказ; *кобан ногайлары* – КЧР-да яшайтаган ногайлар; *дагыстан ногайлары* – Дагестан республикада яшайтаган ногайлар.

3. Хабардынъ маънесин соравлар бойынша тергев.

III. Окылганды кайтарув.

1. 1783-нши йылдан баслап 1853 йылга дейим Кобан бойыннан кыралымызданъ тысына не кадер ногай коьшкен?

2. Ногайлар кайда эм неге коьшкенлер?

3. Барган ерлериндеги яшав кайдай эди?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Баьри коьшуувлер де ногай халкка кайдай казалар аькелип турганлар?» – деп атап, хабар туьзип язув.

2. Хабарда кулланылган ат эм сан ат соьйлем кесеклердинъ астыларын сызбага, йогарына соравларын салмага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис союз.

2. «Маажир йыры» деген йырды окутувшы соьйленисли кепте яттан айтады. Сонъ окувшылардан кайсы соьзлерди анъламаганларын сорады. Ол соьзлерди оьзи тактага, балалар соьзликлерине язадылар: *канларымыз агылды* – коьп аьдемлер оьлдилер, коьп кан тоьгилди; *муны кимик* – мунадай; *коьзледилер* – коьз салдылар, карадылар; *хатын-кызлар бозладылар* – кыскаяклылар оьлгенлерин айтып йыладылар; *бозлав* – причитать; *пакыр* – ярлы, язык; *зая* – зыян; *ялган йоктыр* – оьтирик соьзлер йок.

3. Балалар соьйленисли окып уьйренгенше, йырды бир неше кере окыйдылар.

4. Соравлар бойынша шыгармадынъ маънесин тергев:

а) Йыр кимге багысланган?

б) Коьшуувшилердинъ авыр, амалсыз аьллери йырдынъ кайсы сыдыраларында коьрсетиледи?

г) Ногайлар Турцияга неге кеткенлер?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуув.

1. Ногайлардынъ кыйын яшавлары коьрсетилген тагы да кайдай шыгармалар билесиз?

2. Кисидинъ еринде олар кайдай зыкылар шеккенлер?

VIII. Оьз билимлерине белги беруув.

1. Буьгуьнги дерисимизде сизге кимнинъ явабы ярады?

2. Сол окувшылардынъ явапларынынъ сизге кайсы ерлери ярады? Айтаягынъыз.

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьн толтырган ислеримизден анъламаган сорадынъ барым?

2. Сизге буьгуьн эткен куллыкларымыздынъ ишинен кайсысы ярады?

У ь й б о р ы ш ы : «Маажир йыры» текстти соьйленисли этип окып уьйренмеге, оьзингизге яраган уьзикти яттан билмеге.

Дерис 12

Д е р и с т и н ь т е м а с ы : Ашим Сикалиев «Бурынгы ногай йыравлары».

Д е р и с т и н ь м ы р а д ы : Окувшыларга деристинг темасын англатпага, оларга ногай халк оьзининг белгили йыравлары ман оьктемсийтаганын мысалылар аркалы коьрсетпеге, текстти соьйленисли окып уьйренмеге ярдам этпеге, кыйын соьзлердинг эм соьз байланыслардынг маьнелерин англатпага.

Дериске керек затлар: А. Сикалиев «Бурынгы ногай йыравлары» деген хабары.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынгды тувра айтув; аьрекетинг планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганын сапатына керекли белги беруув.

Деристинг юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. «Маажир йырынынг» текстин бир неше окувшыга соьйленисли этип окытув.

2. Йырдынг ишиннен яттан уьйренилген уьзикти сорав.

3. Текстте раскан янгы соьзлердинг эм соьз байланыслардынг маьнелерин тергев: *Маажир йыры* – коьшкиншилердинг йыры, песня переселенцев; *канларымыз агылды* – коьп аьдемлер, коьп кан тоьгилди; *муны кимик* – мунадай; *коьзледилер* – коьз салдылар, каралдылар; *хатын-кызлар бозладылар* – кыскааяклылар оьлгенлерин айтып йырладылар; *бозлав* – причитать;

пакыр – ярлы, язык; *зая* – зыян; *ялган йоктыр* – оьтирик соьзлер йок.

4. Йырдынг маьнесин соравлар бойынша тергев.

а) «Маажир йыры» кимге багысланган?

б) Туьрклердинг ерине коьшкен ногайлар кадай кыйынлыклар коьргенлер?

III. Окылганды кайтарув.

1. Биз ногайлардынг авыр бактыларын коьрсеткен тагы да кадай хабар окыганмыз?

2. Ногайлардынг биринши оькимети – государствосы – кашан туьзилген?

3. Ол кайтип аталган эди?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Хабар туьзип язув: «Аьдемде кадай кылыклар болмага керек?»

V. Деристинг темасы бойынша ислев.

Кирис соьз.

«Бурынгы ногай йыравлары» деген хабар бойынша этилеек ислер:

1. Янгы соьзлерди эм соьз байланысларды англатув. Оларды окытувшы тактага, окувшылар соьзликлерине язадылар: *йырав* – певец; *канына сингген* – аьруув биледи; *шайыр* – поэт; *шувлатув* – белгили этуув; *булак* – ключ, родник.

2. Хабардынг текстин уьш кесекке боьлип окув.

3. Аьр кесектинг маьнеси бойынша соравлар эм явалар:

а) Шал-Кийиз Тиленши улы кашан тувган?

Шал-Кийиз Тиленши улы 1420 йылда тувган.

б) Яман эм яхшы аьдем акында онынг кадай соьзлер айтканын тексттен тавып окыягынгыз.

Яман мынан бас косып,

Ап-ак бетин кара этер.

Бир яхшыга

Басынг косып соьз айтсанг,

Сол соьзингди яхшылыкка йыр этер.

в) Асан Кайгылы ногайларды бирликке, дослыкка шакырган соьзлерин айтынъыз:

Эдил бол да,
Яйык бол,
Эш ким минен урсыспа,
Йолдасынъа яв тийсе,
Янынъды аяп тыртыспа.

г) Йырав Баймырза Манап улы Караногайда 1888 йылда тувган, 1918 йылда 30 ясында яшавдан тайган.

Ол халкты бирликке, дослыкка кайтип шакырган?

Атайлардынъ соьзи бар:
Боблинген койга яв тиер.
Айырылмай, боблинмей,
Ахырда бирге болсак,
Яхшылар, бизге ким тиер?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Шал-Кийиз Тиленши улы ногай адабиятын (литературасын) Карлы тавдынъ (Аскар тавдынъ) басына шыгарган» деген йыймады кайтип анълайсыз?

2. Озган оьмирлерде яшаган ногай йыравлардынъ атларын айтаягынъыз.

Озган оьмирлерде ногай халктынъ белгили йыравлары яшаганлар. Олар: Сургантай улы Сыбыра йырав. Ол XIV – XV оьмирдинъ басында яшаган, Шал-Кийиз Тиленши улы, 1420-ншы йылда тувган, Асан Кайгылы, Досманбет Азавлы, Казтувган, Баймырза Манап улы 1888 йылда тувган эм баскалар.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Бу деристе ким аьруьв катнасты?

2. Буьгуьнги дерисимизде кайдай янъы затлар билдинъиз?

IX. Тамамлав.

1. Сизинъ буьгуьнги толтырган ислеринъизден анъламаган сорагынъыз барма?

2. Сизге толтырган ислеримиздинъ кайсысы ярады?

Уьй борышы: «Бурынгы ногай йыравлары» деген хабардынъ маьнесин айтып билмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин уьйренмеге. Арт кайтарувдан: «Сыбырадынъ насыйхаты».

Дерис 13

Деристинъ темасы: Х. Лукманов «Бурынгы ногай аьдетлери».

Деристинъ мырады: Окувшыларга хабардынъ маьнесин анълатпага, текстти дурыс эм тез кепте окытып уьйретпеге.

Дериске керек затлар: Х. Лукманов «Бурынгы ногай аьдетлери» деген хабары.

Туьрли окув аьреткетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. А. Сикалиев «Бурынгы ногай йыравлары» деген хабарын текстке ювык этип хабарлав (3 йырав акында 3 окувшы хабарлайды).

2. Сайлап алып окув (хабардынъ кимге кайсы ери бек яраган болса, сол ерин окып эситтиреди).

3. Бу сорагларга яваплар беринъиз:

а) Шал-Кийиз Тиленши улы кашан тувган? (Ол 1420 йылда тувган).

б) Яман эм яхшы аьдем акында ол кайдай соьзлер айткан?

«Яман мынан бас косып,

Ап-ак бетин кара этер.

Бир яхшыга косып соьз айтсанъ,

Сол соьзинъди яхшылыкка йыр этер».

в) Асан Кайгылы ногай халкты бирликке, дослыкка шакырган соьзлерин айтынъыз.

«Эдил бол да
Яйык бол
Эш ким минен урсыспа,
Йолдасынъа яв тийсе,
Янынъды аяп тыртыспа».

г) Баймырза йырав акында айтынъыз. (Йырав Баймырза Манап улы Караногайда 1888 йылда тувган, 1918 йылда 30 ясында оьлген.)

д) Ол халкты бирликке, дослыкка кайтип шакырган?

«Айтырадынъ соьзи бар:
Боблингенди боьри ер,
Боблинген койга яв тиер.
Айырылмай, боьлиншей,
Ахырда бирге болсак,
Яхшылар, бизге ким тиер?!»

4. Текст бойынша анълатылган янъы соьзлердинъ маънелерин сорав:

йырав – певец; *канына синъген* – аьруьв биледи; *шайыр* – поэт; *шувлатув* – белгили этуьв; *булак* – ключ, родник.

III. Окылганды кайтарув.

1. Ногайлардынъ кыйын яшавларын суьвретлейтаган хабарларды айтаягынъыз.

2. Ногай халктынъ авыр бактысын коьрсететаган бир неше мысалы айтаягынъыз.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Шал-Кийиз Тилекши улы кайдай аьдемге яхшы, ийги деп айтады эм кайдайга яман деп айтады? Сол мысалыды тексттен алып, тептерлеринъизге язынъыз.

2. Сол куплетти уйде ятынъыздан уйренинъиз. Тексттеги бас эм иершен членлердинъ астын сызынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

2. Окытувшы янъы деристи анълатувды «аьдет», «аьдетлер» деген соьзлерден басласа, онъайлы болаяк. Ол балалардан «аьдет» эм «аьдетлер» деген соьзлердинъ не зат анълататаганын сорайды. Балалар кайдай аьдетлер билетаганлары ашыкланады. Сонъ окувшылар хабарды боьлип-боьлип кезуьв мен окып шыгадылар. Соьзлик уьстинде ис барады.

3. Хабардынъ маънеси окытувшыдынъ соравлары бойынша айырылады. Соравлар китаптынъ 58 бетинде берилгенлер.

4. Хабардынъ маънесин бегитуьв мырад пан балалар ногай халкта кайдай аьруьв аьдетлер бар экенин айтадылар.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз бу хабарда кайдай ногай аьдетлери мен таныстык?

2. Сол аьдетлерди айтып шыгаягынъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

IX. Тамамлав.

1. Сизге ногайлардынъ аьдетлери ярайма?

2. Сиз кайдай янъы аьдетлер билесиз?

3. Олар сизге ярайма?

У ь й б о р ы ш ы : Х. Лукмановтынъ «Бурынгы ногай аьдетлери» деген хабарды окымага, оны уьзбей текстке ювык этип хабарлап уйренмеге. Арт кайтарувдан: «Сыбырадынъ насыйхаты» деген хабар.

ТУВГАН ЭЛДИНЪ ЕРИ – ЕННЕТ, СУВЫ – СЕРБЕТ

Дерис 14

Деристинъ темасы: Г. Мурзаева «Тувган ерим». М.К. Курманалиев «Тувган Элим деп санайман».

Деристинъ мырады: Окувшылардынъ Тувган Элин, тувган, оскен ерин суьов сезимлерин теренлетуьв, онынъ байлыгы ман, уйкенлиги мен оьктемсуьв, оны тагы да арттырув ниетин тувдырув, эки шайырдынъ да не затларды «Тувган Эл» деп санайтаганын балаларга анълатпага, олардынъ соьйленисли, ярасыклы окув сулышларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: Шайырлардынъ портретлери, экевининъ де ятлавлары, интерактивли такта.

Туьрли окув аьрекетип кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; оқылганды толысынша уьйренуьв; оқыганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Уьйге берилген борышты бу план бойынша соров:

а) Х. Лукмановтынъ «Бурынгы ногай аьдетлери» деген хабарды бир неше окувшы кесеклерге боьлип окыйды.

б) Хабардынъ маьнесин уьзбей бир окувшы хабарлайды.

в) Хабардынъ маьнесин соровлар бойынша тергев.

г) Ногай халктынъ ийги аьдетлерин айтып шыгагынъыз (бир неше окувшы ногай аьдетлерин боьлип – боьлип айтадылар).

д) Сизге халкымыздынъ кайсы аьдетлери ярайдылар?

III. Оқылганды кайтарув.

1. «Сыбыра йыравдынъ насыйхатларын» айтагынъыз. Окувшылар турып, кезуьв мен оларды айтадылар.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Бурынгы ногай йыравлар» деген хабардан Асан Кайгылыдынъ бу соьзлерин тептерлерге язув эм соьйлем кесеклерге айырув: (аьр бир соьз кайсы соьйлем кесек экенин уьстилерине язув, астыларын сызув).

«Эдил бол да, Яйык бол
Эш ким минен урсыспа.
Йолдасынъа яв тийсе,
Янынъды аяп тыртыспа».

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Сиз соьле «Тувган Элдинъ ери – еннет, сувы – сербет» деген боьликке кирген шыгармалардынъ ишиннен Г. Мурзаевадынъ «Тувган ерим» эм М. Курманалиевтинъ «Тувган Элим деп санайман» деген ятлавлары ман танысаяксыз. Оқытувшы энъ алдын Г. Мурзаевадынъ портретин интерактивли тактада коьрсетеди эм онынъ «Тувган ерим» деген ятлавы уьстинде куллык этеди.

Оннан сонъ М.К. Курманалиевтинъ адабият яратувшылыгы акында кыскаша хабарлайды эм онынъ «Тувган Элим деп санайман» деген ятлавын айырувдынъ каьрине коьшеди.

2. Сиз Г. Мурзаевадынъ кайдай ятлавы ман танысыз? Онынъ яшавы эм язганлары акында билгенинъизди хабарланъыз.

3. Шайырдынъ «Тувган ерим» деген ятлавы уьстинде мунадай куллык этиледи:

а) Ятлавды соьйленисли этип оқытувшы оьзи окыйды.

б) Соьзлик ис: *дирегим* – опора, поддержка; *шоьл* – бослык, пустыня; *шоьллик* – бос ер, пустынная местность; *ат таккан* – тексттеги маьнеси: ат атаган; *баккан* – тексттеги маьнеси: асыраган, оьстирген, оқыткан, нызам

берген; *оьрметлев* – сыйлав, почет, уважение. Анъла-тылган янъы соьзлерди эм соьз байланысларды окутувшы тактага, окувшылар соьзликлерине язадылар.

4. Соравлар бойынша ятлавдынъ маьнесин тергев:

а) Автор оьзининъ тувган ерин кайтип баалайды?

б) Ол тувган, оьскен ерлерин не затлар ман тенълестиреди?

в) Шайыр тувган ерин не уьшин суьетаганын айтады. Сол сыдыраларды тексттен тавып окынъыз.

«Оьрметлеймен
Мен яшаган еримди,
Яслыгымда
Ол аштырган коьзимди.
Сол ерлерде
Оьткен меним яслыгым,
Сыйлы буьгуьн
Сол ерлерде картлыгым».

Ятлавды соьйленисли окып уьйренер уьшин, окувшылар оны эситтирип бир неше кере окыйдылар.

5. Соьле сиз Муса Курманалиевич Курманалиевтинъ яшавы акында, язганлары эм онынъ «Тувган Элим деп санайман» деген ятлавы ман танысаяксыз. Окутувшы онынъ портретин интерактивли тактада коьрсетеди эм кыска кепте онынъ яшавы эм язганлары акында хабарлайды. Ол оьзининъ соьзинде бу материал ман пайдаланмага болаяк:

Муса Курманалиевич Курманалиев 1894-нши йылдынъ 15-нши мартында Ставрополь губерниясынынъ Кара-Тобье авылында ярлы эгиншидинъ аьелинде тувган. Мусадынъ атасы баласынынъ окыганын суьйген эм оны сегиз ясыннан окытпага береди. Сол заманнан алып, яс окувга бет береди, коьп билгиси келеди. Ол араб тилинде окыйды, грамматикасын тешкерип карайды, билим алувга сулыплыгы коьринеди. Ама коьп окымага амал таппайды, тез арада атасы оьледи, эм ога аьел карамага керек болады.

Дагестаннынъ Ачикулак районьнда ол ногай ярк-ландырувшысы Абдул-Хамид Джанибеков пан расады. Сосы йолыгыс болаяк шайырдынъ алдыдагы бактысыннынъ ашылувына уьйкен себеп болады.

А.Х. Джанибеков оны окутувшылыкка уьйретеди. М.К. Курманалиев биринши ногай букварьди туьзеди.

Ол оьзининъ адабият эм илмилик куллыгы акында булай деген:

«Аямай деннинъ куьшин
Ястан язув исин
Юриттим халкым уьшин».

Совет заманында язылган ногай адабиятынынъ негизи М.К. Курманалиевтинъ аты ман тар байланыслы болып келеди.

Шайырдынъ соьзге усталыгы, ятлавды келистируув сулыбы эм язган шыгармаларынынъ терен маьнелери окувшыга эс эттиредилер. Онынъ ятлавлары, поэмалары мунадай темаларга язылганлар: Тувган Элди, халкты суьюв, ер юзиндеги тынышлыкты саклав, халклар ара татымлык, дослык, атады, акады суьюв эм сыйлав, яс оьспирди тербиялав, оьстируув. Онынъ шыгармалары «Шоьллик маягы» эм «Ленин йолы» газеталардынъ бетлеринде, ногай шайырлардынъ эм язувшылардынъ ортак йыйынтыкларында баспаланганлар.

1931 йылда М.К. Курманалиевтинъ «Балалар уьшин заман йырлары» деген, 1968 йылда «Канатлы юрек», 1969 йылда «Шоьллик тавысы» деген поэзия йыйынтыклары баспадан шыкканлар. Онынъ ятлавларынынъ, поэмаларынынъ коьбиси тувган тилден эм адабияттан учебниклерге киргенлер эм ногай мектеблеринде окыладылар, мысалы: 2 класста «Сен анамсынъ, Тувган Элим», «Бу кимнинъ тетради?», «Китабынъды сакла!», «Йыл токсанлары», «Ана йыры»; 3 класста «Бизим Элдей таппасынъ», «Биз – баьтирлер», «Ана соьзи»; 4 класста «Тувган Элим деп санайман» эм баскалар.

Муса Курманалиевич Курманалиев 1972 йылда дуньядан кешкен.

6. Шайырдынъ «Тувган Элим деп санайман» деген ятлавын оқытувшы соьйленисли этип, уьйкен обктемлик пен ятыннан айтады.

7. Соьзлик ис: *еннет* – рай, райский; *сербет* – таьтли сув, шербет; *ат таккан* – тексттеги маьнеси: *ат атаган*; *баккан* – тексттеги маьнеси: асыраган, обстирген, оқыткан, нызам берген. Анълатылган янъы соьзлерди эм соьз байланысларды оқытувшы тактага, окувшылар соьзликлерине язадылар.

8. Соравлар бойынша ятлавдынъ маьнесин тергев (явапларды тексттен сайлап окуп):

а) Шайыр «Тувган Элим» деп не затларды санайды?

б) «Тувган Элинъ ери – еннет, сувы – сербет» деп автор не уьшин айтады?

«Тувган Элим деп санайман:
Кайда тыныш мен яшайман,
Мендей болып халк яшайды,
Халк пан бирге Эл яшайды».

в) Тувган Эл акында сиз кайдай ятлавлар, хабарлар билесиз?

(«Бизим Элдей таппасынъ», «Сен анамсынъ, Тувган Элим» М. Курманалиевтинъ; «Элим эди занъыраган йырларым» Ф. Абдулжалиловтынъ; «Сен юрекке баасынъ», «Мутпаякпан сени, авылым» М. Қиримовтынъ; «Меним Кобаным» С. Капаевтинъ; «Ата юртым, шоьллигим» А. Култаевтинъ эм баскалар.)

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Оқылганды бегитуьв.

1. Сизге маьнелерине коьре ятлавлардынъ кайсы сыдыралары ярадылар?

2. Текстлер бойынша анълатылган соьзлердинъ бир нешевининъ маьнесин сорав.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Сиз буюгуьн кимнинъ явабын яраттынъыз? Не уьшин?

2. Буюгуьн толтырган куллыкларымыздынъ сизге кайсысы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Буюгуьн толтырган куллыкларымыздан кайсы соравларды анъламадынъыз?

2. Тувган Эл, халк акында билген айтувларынъызды, такпаklarынъызды айтынъыз.

Уьй борышы: Г. Мурзаевадынъ «Тувган ерим» деген ятлавын соьйленисли оқып уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге; М. Курманалиевтинъ «Тувган Элим деп санайман» деген ятлавын яттан уьйренмеге, тексттинъ сонъында берилген соравларга яваплар язбага.

Дерис 15

Деристинъ темасы: К. Темирбулатова «Сенсиз, шоьлим».

Деристинъ мырады: Окувшылардынъ тувган ерлерине суьюв сезимлерин теренлетуьв, оларга автордынъ шоьллигине алаллыгын коьрсетуьв.

Дериске керек затлар: Ятлавдынъ тексти, автордынъ портрети.

Туьрли окуп аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; оқылганды толысынша уьйренуьв; оқылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Г. Мурзаевадынъ «Тувган ерим» деген ятлавын яттан бир неше окупшы айтады.

2. Янъы соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин сорав.

III. Оқылганды кайтарув.

1. М. Курманалиевтинъ «Бизим Элдей таппасынъ» деген ятлавды арт кайтарув.

а) Шайыр Муса Курманалиевич Курманалиев Тувган Элин кайтип баалайды?

Коекте ушып,
Сувда юзип юрсенъ де,
Эл аралап
Кайда барын коьрсенъ де,
Сав дуньяды
Сен айланып келсенъ де,
Бизим Элдей,
Бизим ердей таппасынъ!

б) Тексттеги соьз байланысларды тавып сызынъыз, оларды ятынъыздан айтынъыз.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Бурынгы ногай йыравлар» деген хабардан эсинъизге туьсиринъиз, йырав Баймырза Манап улы ногай халкты кайдай аруьв затларга шакырган?

2. «Атайлардынъ соьзи бар» деген ятлавыннан алынган узикти айтаягынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. К.О. Темирбулатовадынъ портрети.

2. Шайырдынъ яшавы эм адабият аьрекети акында окытувшыдынъ кирис соьзи. Окытувшы оьзининъ хабарында тоьмендеги билдируьвлер мен пайдаланмага болаяк.

Кадрия Оразбаевна Темирбулатова 1948-нши йылдынъ 14-нши декабринде Дагестаннынъ Ногай районнынъ Терекли-Мектеб авылында тувган. Ол авыл мектебин кутылган сонъ, Махачкала пединститутына туьседи. Коьнъилин адабият оьнерининъ куьши бийлеген кыз Москвага тартылады. Ол пединститутты калдырып, А. М. Горький атлы адабият институтына туьседи эм оны окувда йогары белгилер мен кутылады. Кадрия кишкейиннен баслап халк авызлама яратувшылыгын бек суьйген.

Ол оьзининъ ятлавларын «Ленин йолы» эм «Шоьлик маягы» газеталарда баспалап шыгарган. Онынъ

ятлавлары орыс, кумык, авар эм баска миллет тиллерине коьширилгенлер.

К. О. Темирбулатова – ногай тилинде «Тав данъылдан басланады» (1971 й.), «Сокпак йолга ымтылса» (1972 й.), «Яслык йырлары (1973 й.), «Сакланган юлдызлар» (1977 й.), «Хайран» (1978 й.), «Айындырык ярыгы» (1990 й.), орыс тилинде «Айдынъ куьлемсиреви» (1975 й.), «Коьпирлер»(1978 й.) деген ятлавлар йыйынтыклардынъ авторы.

К. О. Темирбулатова 1978-нши йылда оьлген.

3. Ятлавды соьйленисли этип окытувшы оьзи окыды.

4. Соьзлик ис озгарув: *саьвле* – куьннинъ саьвлеси, луч солнца; *туьн* – ночь; *анъ* – тексттеги маьнеси: мелодия, мотив; *йырдынъ анъы* – мотив песни.

5. Ятлавды окувшылар соьйленисли окып уьйренгенше, оны бир неше кайта окыйдылар.

6. Шайыр шоьлсиз оьзининъ яшавын кайтип суьвретлейтаганын айтаягынъыз.

7. Аьдемге Тувган Эли, халкы, тувган ери не уьшин баа болады?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Шайыр тувган, оьскен ерине оьзининъ суьювин кайтип билдиреди?

2. Тувган ерине онынъ тагы да кайдай ятлавлары багысланган?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьнги деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Сизге кимнинъ явабы эм не уьшин ярады?

IX. Тамамлав.

1. Бу деристе толтырган борышларымыздынъ сизге кайсысы кызыклы эди?

2. Тагы да кайдай куллык этпеге болаяк эдик?

У ь й б о р ы ш ы : К . О . Темирбулатовадынъ «Сенсиз, шоьлим» деген ятлавын яттан уьйренмеге, «Тувган Эл, халк акында такпаклар, айтувлар язбага.

Дерис 16

Деристинъ темасы: С.И. Капаев «Аьжи-Кала», М.А. Булгарова «Канглы».

Деристинъ мырады: Окувшыларды эки шыгармадынъ да маьнелери мен таныстырув, соьйленисли окув сулыпларын оьстирув.

Дериске керек затлар: Эки автордынъ да портретлери, окылаяк шыгармалардынъ текстлери.

Туьрли окув билим мырадты кеплев: Оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзув; окылганды толысынша уьйренув; окылганнынъ сапатына керекли белги берув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. К.О. Темирбулатовадынъ «Сенсиз, шоьлим» деген ятлавын бир неше окувшы ятыннан айтады.

2. Янъы соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин сорав.

3. Окувшылардынъ Тувган Эл, халк акында уьйде язып келген айтувларын эм такпакларын ятларыннан сорав.

III. Окылганды кайтарув.

1. К. Темирбулатова шоьлин кайтип оьрметлейди?

2. Ол оьзининъ тувган, оьскен ерине не уьшин муьсирев этеди?

3. Сиз оьзинъиздинъ тувган еринъиздинъ акында хабарланъыз.

IV. Оьз алдыларына ислевге тускарлав.

1. Тептеринъизге, – «Мен оьзимнинъ тувган, оьскен еримди суьемен», – деп атап, хабар туьзип язынъыз. Ондагы йьймалардынъ ишиннен экевин соьйлем кесеклерге айырынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз. Окувшы оьзининъ кирис соьзинде окувшылар С.И. Капаевтинъ «Аьжи-Кала» эм М.А. Булгаровадынъ «Канглы» деген хабарлары ман танысаякларын айтады, язувшылардынъ яшав йоллары, язган шыгармалары акында хабарлайды, окувшылардынъ билгенлерин сорайды.

2. Энъ алдын С.И. Капаевтинъ «Аьжи-Кала» деген хабары уьстинде ис озгарылады.

а) «Аьжи-Кала» деген хабарды окув эм айырув.

б) Соьзлик ис:

Аьжи-Кала – КЧР-да белгили бийик каялардынъ бириси; *каля* – утёс, скала, обрыв; *айкасув* – косылув; *кужыр* – удивительный, восхитительный; *кылыш* – *кыргын болув* – оьлув, кырылув.

в) Хабардынъ текстин окувшы оьзи эм балалар маьнелерине коьре, кесеклерге боьлип, соьйленисли этип окыйдылар.

г) Тексттинъ маьнеси бойынша соравлар эм явалар:

1) Аьжи-Кала КЧР-дынъ кайсы еринде орынласкан?

2) Онынъ оьзининъ эм тоьгерегиндеги табиаттынъ ярасыклыгы акында текстте кайтип айтылады?

3) Аьжи-Каладынъ басында болган ярасыклы каладынъ (городтынъ) акында оьз ойларынъызды айтынъыз.

3. М.А. Булгаровадынъ хабарын окув. Онынъ сонъында берилген соравлар бойынша текст уьстинде ис озгарув.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитув.

1. Биз бу деристе кайдай хабарлар ман таныстык?

2. Аьжи-Каладынъ басында болган кала, онынъ тогайлыкларында яшаган сансыз ногайлар эм Ак-Мешит бу куьнлерде кайда?

3. Олардынъ ер юзиннен йок болувлары сизинъ юреклеринъизде кайдай сезимлер тувдырадылар?

VIII. Оъз билимлерине белги берувъ.

1. Буъгуьнги деристе эткен исинъизге белги беринъиз.
2. Бу деристе ким белсинли катнасты?

IX. Тамамлав.

1. Буъгуьнги деристе эткен ислеринъиздинъ кайсысын анъламадынъыз?
2. Буъгуьнги толтырган куллыкларыъыздан кайдай янъы затлар билдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы . С.И. Капаев «Аъжи-Кала», М.А. Булгарова «Канглы», хабарларды окумага, маънелерин хабарлап уьйренмеге, янъы созлердинъ маънелерин билмеге.

АК КЫС КЕЛДИ – КУВАНДЫК

4-нши класста окувшыларга кыс акында окытувдынъ маънеси — ол сосы темага багысланган энъ сайлам шыгармаларды балаларга анълатув, айыртув, яшавдагы, табиаттагы ярасыкты, ногай тилининъ байлыгын сездируув. Учебникте «Кыс» темады окытув уьшин туьп маънелери йогары болган шыгармалар айырылып берилгенлер.

Кыс темады окытканда шыгармалардынъ маънелерине келискен айтувларды, такпакларды кулланмага, балалардынъ билген юмакларын айттырмага тийисли. Бу ислер окылаяткан материалды терен анъламага, окувшылардынъ тил байлыкларын оьстирмеге уьйкен себеп болаяклар.

Кыскасы, балалар «Кыс» деген темады окувдынъ сонъында аьдемлер кысты суьедилер деген ойга келедилер, кыс йылдынъ энъ завьклы, энъ ярасыклы шагы экенин анълайдылар. «...Ак кыс келди — кувандык, Ак тоьбеде ойнадык», — деп боьледи балалардынъ суьйинишин шайыр А. Киреев.

«Кыс» деген ортак тема бойынша 4-нши класстынъ окувшыларынынъ окыяк, айыраяк, ятлап уьйренеек,

оъз алдыларына таньсаяк шыгармалары булар боладылар: А. Наймановтынъ «Кыс келеди», Б. Баисовтынъ «Эки йолдас», А. Киреевтинъ «Кыс келген», оъз алдыларына окув уьшин: М. Казаковадынъ «Янъы йыл ман!»

С. Аджиковтынъ «Кыскы кеш» эм С. Майлыбаевадынъ «Янъы йыл-энъ суьйген байрамым» деген хабары.

КЫСКИ ТАБИАТКА ЭКСКУРСИЯ

Кыс шагы – балалардынъ энъ суьйген, энъ завьклы заманы. Кыскы табиатка экскурсия этилмеге бек керек. Ол балалардынъ кыскы каникуллары заманында озгарылады. Экскурсиядынъ озгарылувынынъ мырады айтпасак та белгили: кыстынъ келуьви мен балаларга табиатта болатан туьрленислерге эс эттируув, кыскы табиатты суьйип, баалап уьйретуув. Экскурсияга аьр окувшы кайдай спорт пан каьр шегетаганына коьре, туьрли зырганапшы затлар алып шыкпага кереклер. Туьз ерде кардан зырганап барар уьшин бир куьп балалар лыжалар, кьрдан яде тоьстен зырганап тоьмен туьсеек балалар оьзлерине шаналар, буздынъ уьстинде зырганап балалар оьзлерине конеклар алып келееклер.

Экскурсия озаяк ерлер булар: бийик кыр яде тоьс, уьстинде калын кар болган туьзлик ер эм бузлаган сувдынъ яде коьлдинъ уьсти. Аьр бир ойын кезуув мен айтылган ерлерде окытувшы ман бирге спорт пан каьр шегетаган йогары класстардынъ бир неше окувшысы басшыламага кереклер.

Экскурсиядынъ ьзында айтылган ойынлардан сонъ, балалардынъ бир кесеклери Карт-Бабай ман Карлыгыз ясаяклар, баска бир куьп балалар, сайлаганларына коьре, кар сыбаласып ойнааклар.

Экскурсиядынъ ьзында онынъ тамамы этиледи: ойында кайсы куьп балалар кызыклы катнасканлары айтылады.

Экскурсия озгарылганнан сонъ балалар класста сочинение язбага кереклер. План туъзиледи, оны окытувшы сав класстынъ ярдамы ман туъзеди. Язув исте кулланылаяк соъзлер эм соъз байланыслар булар: кыскы каникуллар, япалак кар, явды, суъйиндик, аъзирлендик, конёклар, лыжалар, шаналар, бийик кыр, тоъстинъ басы, сувдынъ, коьлдинъ уъсти, калын карлы, туъзлик ер, Карт-Бабай, Карлыгыз, ярасык, сыбалас-тык, завыкландык...

Сочинение «Кыс»

ПЛАН:

1. Кыскы каникуллар.
 2. Япалаклап калын кар явды.
 3. Экскурсияда.
 4. Туърли ойынлар.
- Ислерди йыйып алув.

Сочинениеди язып кутылганнан сонъ, заман калса, балаларга кыс акында билген юмакларын айттырмага болаяк:

1. Аласа терек, асты боран.
(Элек)
2. Коьринмейди, кисинейди,
Авызы йок тислейди.
(Аяз)
3. Ак йибекти япкандай,
Кыста ерди ябады.
Куьн йылытып басласа,
Шокырак болып йырлайды.
(Кар)
4. Дуныя кезер доьрт аданас, доьрт кардаш.
Ак яювын тоъсеп шыгар бириси.

Ясыл этер экиншиси, бир караш,
Саргайтарлар уьшинши мен доьртинши.

(Кыс, язлык, яз, куьз)

5. Бир терек, он эки бутак,
Аьр биринде отыз япырак,
Аьр япырактынъ бир ягы кара,
Бир ягы ак.

(Йыл, айлар, туьнлер, куьнлер)

6. Пальто, явлыктынъ уьстинде,
Олар кайдай юлдызлар?
Оьзлери баьри де хар, хар,
Колынъа алсанъ, сув болар.

(Кар)

7. Юмагым ютылды,
Ойга туьсип кутылды.

(Боран)

8. Юмак айттым йипли кара,
Тамагында куьпли кара.

(Кара ийне мен кадалган ак туьйме)

Дерис 17

Деристинъ темасы: А. Найманов «Кыс келди». Табиат. Халк сынавлары. Юмаклар эм айтувлар.

Деристинъ мырады: Балаларды ятлавдынъ маьнеси мен таныстырмага соьйленисли окытып уьйретпеге, окувшылардынъ табиатты суьюв сезимлерин теренлетпеге.

Дериске керек затлар: А.А. Наймановтынъ портретин, ятлавдынъ маьнесине келискен суьвретлер.

Туърли окув аьрекетинъ кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туъзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. С.И. Капаевтинъ «Аьжи-Кала» деген хабарын окувшыларга сайлатып окытув.

2. Янъы соьзлердинъ маьнелерин сорав.

3. М.А. Булгаровадынъ «Канглы» деген хабарын окытув, окытувшыдынъ соравлары бойынша онынъ маьнесин тергев.

III. Окылганды кайтарув.

1. Аьжи-Калады коьргенсизбе?

2. Онынъ тасларынынъ туьси кайдай?

3. Онынъ туьбинде кайдай тереклер оьседилер?

4. Онынъ касыннан кайдай сувлар агадылар?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Аьжи-Кала» деп атап хабар туьзип язынъыз. Ондагы авыс соьйлем кесегин сызынъыз, авыслар хабарынъыздагы кайсы соьзлердинъ орнына келгенин ятынъыздан айтынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы оьзининъ дерисине язувшы эм шайыр Асан Аждаутович Наймановты шакырмага болаяк. Ол окувшыларга оьзининъ яшав йолы эм язганлары акында хабарлайды, «Кыс келди» деген ятлавын да оьзи окыйды.

Эгер ол дериске келмеген болса, окытувшы балаларга шайырдынъ портретин коьрсетеди, «Кыс келди» деген ятлавын магнитофоннан тынълатады, ятлавдынъ маьнесине келискен суьвретлерди айырады эм онынъ биографиясын эм язганлары акында хабарлайды.

2. Тексттеги янъы соьзлер анълатыладылар.

3. Окувшылар ятлавды кезуьв мен окыйдылар, анъламаган затларын сорайдылар.

4. Кыстынъ суьвретин бергенде шайыр кайдай эпитетлер эм янландырувлар кулланады?

5. Кыстынъ акында сынавлар, айтувлар, такпаклар айтадылар, учебниктинъ 80-нши бетиндеги дурбат бойынша хабарландылар.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз бу дерисимизде кайдай ятлав ман таныстык?

2. Оны ким язган?

3. Балалар кыстынъ келуьвине неге куванадылар?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьнги деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Бу деристе толтырган ислеримиздинъ ишиннен сизге кайсысы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Сиз кыс акында тагы да кайдай шыгармалар билесиз?

2. Бу деристе биз кайдай борышлар толтырдык?

Уьй борышы: А.А. Наймановтынъ «Кыс келди» деген ятлавын яттан уьйренмеге. Кыс акында айтувлар, такпаклар, юмаклар язып келмеге.

Дерис 18

Деристинъ темасы: Б. Баисов «Эки йолдас». Оьз алдыларына окув уьшин: С. Майлыбаева «Янъы йыл – энъ суьйген байрам».

Деристинъ мырады: Окувшылардынъ табиятты, онда яшайтаган кусларды, ян-януварларды, малларды суьюв эм саклав сезимлерин арттырмага, теренлетпеге. Табиатты тагы да бек суьйдирип, аяп, саклап уьйретпеге. Соьйленисли окув сулыпларын оьстирмеге.

Балаларга Оьзбек пен Касымнынъ канаты сынган коьгершинге эткен ярдамларын, оны казадан куткарганларын коьрсетпеге.

Дериске керек затлар: Б. Баисовтынъ «Эки йолдас» деген хабарынынъ тексти, учебниктинъ 83-нши бетиндеги суьврет.

Туърли оқув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; оқылганды толысынша уьйренуув; оқылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. А.А. Наймановтынъ «Кыс келди» деген ятлавын бир неше оқувшыга ятларыннан айттырув.

2. Тоьмендеги соьзлердинъ маьнелерин сорав: *кар каплады* – япты, закрыл; *туьн* – кеше; *куьртик* – сугроб; *кар куьртикклери* – снежные заносы.

3. Бу соравлар аркалы хабардынъ манесин тергев:

а) Ятлауда кыстынъ суьврети кайтип бериледи?

б) Кыстынъ ярасыклығын коьрсетер уьшин автор кайсы соьзлерди кулланган? Оларды тексттен тавып окыягынынъыз.

в) Сиз кыстынъ акында кайдай сынавлар билесиз? – Кезуув мен аьр бир оқувшы бир сынав айтады:

1. Кыста кус теректинъ басына минсе, куьн йылы болар, шетине конса, куьн сувык болар.

2. Коьлде сув артса, куьн йылы болар, сув кемисе, куьн сувык болар.

3. Кыс карлы болса, яз явынлы болар.

III. Оқылганды кайтарув.

1. Кыстынъ акында билетаган такпакларынъызды айтынъыз.

– Балалар билген айтувларын эм такпакларын айтадылар:

1) Бир карга бакырганлыкка кыс болмас.

2) Карга шакырып кыс келмес,
Торгай шакырып яз келмес.

3) Яз йыяды, кыс ашайды.

4) Яздынъ бир куьни

Сав кысты асырайды.

5) Язда мыйы кайнаганнынъ,

Кыста казаны кайнар.

6) Язда тырнаган, кыста йырлар.

7) Елемик аяздан ети куьнлик боран колай.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Кыс акында билген шыгармаларынъыздынъ ишинен эки хабар, эки сорав эм бир давыслав йыйма язынъыз. Олардынъ бас членлерининъ астын сызынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Балалар оқытувшыдынъ соравлары бойынша Батыр Баисовтынъ яшавы эм язганлары акында эслерине туьсиредилер.

2. «Эки йолдас» деген хабарды оқувшылар кесеклерге боьлип, эситтирип окыйдылар.

3. Учебниктинъ 83-нши бетиндеги суьвретти айырув.

4. Соьзлик ис озгарув:

йик – скирда сена, соломы; *артпак* – мешочек; *табан* – чердак; *сынав* – испытание, наблюдение; *берекет* – достаток, изобилие продуктов питания; *шарлак* – этаж; *ашув* – тексттеги маьнеси, возмущение, гнев, зло; *телезуув* – волноваться, волнение; *аьлсиз* – слабый, бессильный; *тоьмен саркув* – тексттеги маьнеси: тоьмен ушув.

5. Бу соравлар бойынша «Эки йолдас» деген хабардынъ маьнеси бойынша куллык этинъиз:

а) Хабарда кыс айлары йылдынъ сынаятаган заманлары деп неге айтылады?

б) Кыста куслар, ян-януварлар сувсызлыктан, сувыктан эм аштан кайтип кыйналадылар?

в) Оьзбек пен Касым коьгершинлерди кайдай казадан куткардылар?

г) Эки йолдас канаты сынган коьгершинге кайдай ярдам эттилер?

д) Коьгершин оларга разылығын кайтип билдирди?

ж) Сиз кусларга кайдай ярдам этпеге керексиз?

6. Текстти кайтаралап окынъыз эм хабарын айтынъыз.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуув.

1. Биз бу деристе кайдай хабар ман таныстык?

2. Хабардынъ бас ойын айтынъыз. Автор хабарыннынъ бас ойын бу соьзлер мен билдиреди:

«Канатларын кенъ яйып, коьккө октай атылып ушкан коьгершиннинъ артыннан эки йолдас узак карап калдылар.

Кус коьккө октай атылып коьтерилди. Оннан сонъ, – сав болынъыз, сав калынъыз, йолдасларым, – дегендей болып, тоьмен саркып, балалардынъ тоьбелеринде эки уьш кайта айланды».

VIII. Оьз билимлерине белги беруув.

1. Буьгуьнги деристе толтырган исинъизге белги беринъиз.

2. Сизге кимнинъ явабы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Сиз Б. Баисовтынъ кайдай шыгармаларын оьз алдынъызга окыгансыз?

2. Деристе толтырган ислеринъизден кайдай янъы зат билдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы : Б. Баисовтынъ «Эки йолдас» деген хабарын окымага, текстке ювык хабарлап уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге. С. Майлыбаевадынъ «Янъы йыл – энъ суйикли байрамым» деген хабарын оьз алдынъызга окынъыз. Янъы йылдынъ байрамына келистирип, оьзинъизге яраган суьвретти ясанъыз.

Дерис 19

Деристинъ темасы: А. Киреев «Кыс келген».

Деристинъ мырады: Окувшыларды ятлавдынъ маьнеси мен таныстырмага, соьйленисли окытып уьйретпеге, кыс акында билимлерин теренлетпеге.

Дериске керек затлар: Ятлавдынъ тексти, учебниктинъ 94-нши бетиндеги «Кыскы ойынлар» деген дурбатлар.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Б. Баисовтынъ «Эки йолдас» деген хабарын маьнелерине коьре кесеклерге боьлип окув, текстке ювык этип хабарлав.

2. Хабардагы кыйын соьзлердинъ маьнелерин сорав:

йик – скирда сена, соломы; *оравлык* – препятствие; *табан* – чердак; *сынав* – испытание, наблюдение; *берекет* – достаток, изобилие продуктов питания; *шарлак* – этаж; *ашув* – тексттеги маьнеси, возмущение, гнев, зло; *телезуув* – волноваться, волнение; *аьлсиз* – слабый, бессильный; *саркув* – тексттеги маьнеси: тоьмен ушув.

3. Хабардынъ маьнесин сораьлар эм борышлар боьйынша тергев:

а) Кыста куслар, ян-януварлар не уьшин кыйналадылар?

– Неге десенъ олардынъ емлери кар ман эм куьртик пен капланадылар, куьшли аязлар сыгадылар, боранлар эседилер, сувлар бузлайдылар.

б) Оьзбек пен Касым коьгершинлерди оьлимнен кайтип сакладылар?

– Эки йолдас коьгершинлердинъ конган ерлерине ем аькетип шаштылар.

в) Канаты сынган кусты яслар кайтип эмледилер эм асырадылар?

– Олар коьгершиннинъ сынган канатын орынластырып байладылар. Кус Оьзбектинъ уьйинде он эки куьн яшады. Оьзбек пен Касым оны карадылар эм асырадылар.

г) Коркыныш артта.

д) Коьгершиннинъ ясларга муьсиреви эм олар ман аманласувы.

III. Окылганды кайтарув.

1. Балалардынъ Янъы йылдынъ байрамына багыслап уьйде ясаган суьвретлерин тергев.

2. Салимет Майлыбаевадынъ «Янъы йыл – энъ суьйикли байрамым» деген хабарынынъ сизге кайсы кесеги ярады?

3. Сол кесеклерди тексттен алып, кезуьв мен хабарлав.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Янъы йыл – меним энъ суьйикли байрамым», – деген темага кишкей сочинение язбага.

2. Оьзлерининъ сайлаганларына коьре, сочинениединъ ишиннен бес соьзди алып, соьз тизимине айырмага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы оьзининъ кирис хабарында Аскербий Киреевтинъ акында тоьменде берилеяткан биографиялык материал ман пайдаланмага болаяк.

Аскербий Суьюнович Киреев 1938-нши йылдынъ 17-нши февралинде Карашай-Шеркеш областининъ Карачаевск каласында тувган.

Ол 1953-нши йылда Кочубей районынынъ Карамурзай авылынынъ ети йыллык школасын, сонъ Черкесск каладынъ педагогикалык училищесин окып кутылган.

А. С. Киреев 1961-нши йылдынъ май айыннан баслап «Ногай давысы» («Ленин йолы») газетасынынъ редакциясында куллык эткен. Онынъ биринши ятлавлары «Ленин йолы», «Шоьллик маягы», «Комсомолец Дагестана» деген газеталардынъ бетлеринде ногай эм орыс тиллеринде шыкканлар. 1967-нши йылда ол Ка-

рашай-Шеркеш педагогикалык институтты заочно окып кутылган.

А. С. Киреев — балалар шайыры. Онынъ биринши ятлавлар йыйынтыгы «Юрек соьзи» деп аталып, 1964-нши йылда шыккан.

А. С. Киреев оьзининъ шыгармаларын мунавдай туьрли темаларга багыслаган: Тувган Элге, халкка, ер юзиндеги тынышлыкка, халклар ара дослыкка, балаларга, куллыкшы аьдемге, табиятка, Уьйкен Аталык кавгага. Бу темалар шайырдынъ «Куьпелек», «Телеграмма», «Коьгершин», «Бияла», «Шенъилшек», «Карлыгаш», «Булак», «Тулпар», «Карина» деген ятлавлар эм хабарлар йыйынтыкларында ашылганлар.

А. С. Киреев – СССР журналистлер эм язувшылар Союзынынъ агзасы, РСФСР маданиятынынъ (культура-расынынъ) сыйлы куллыкшысы болган.

– Биз соьле, – дейди окытувшы балаларга, – онынъ «Кыс келген» деген ятлавы ман танысаякпыз.

2. Окытувшы оьзи эм соьйленисли окыйтаган балалар ятлавы маьнелерине коьре, кесеклерге боьлип окыйдылар.

3. Соьзлик ис озгарылады:

Янъы соьзлерди де, олардынъ анълатувларын да окытувшы тактага, балалар соьзликлерине язадылар: *коьзлеп алдым* – коькти карадым; *кыстым* – сжал; *яне* – тагы да, опять, снова, вновь, ещё; *канъсув* (ийт акында) – визжит, ийт канъсыйды – собака визжит.

Балалар тоьмендеги соравларга оьз соьзлери мен яваплайдылар:

1. Автор, басын коьтерип, коькке караганда, не зат коьрди?

2. Ол коьрген заты акында ятлавында кайтип айтады?

3. Кайсы соьзлер кайтараланып айтыладылар? Неге?

4. Тексттен эпитетлерди эм янландырувларды та-вып айтынъыз.

5. Экинши кесекте автордан баска тагы да ким эм нелер акында окыдынъыз? Соравга тексттинъ соьзлери мен явапланъыз.

«Кар явады, явады,
Ак юлдызлар авада.
Кыз орамда шабады,
Карт Мойнак та янында».

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Бу дерисимизде кайдай ятлав ман таныстык?
2. Оны ким язган?
3. А.С. Киреевтинъ кайсы ятлавларын ятынъыздан билесиз?
4. Кыс акында билетаган юмакларынъызды айтынъыз.

Окувшылар кезуьв мен турып, аьр бириси кыс акында юмаклар айтадылар. Оларды окытувшы тактага, балалар тептерлерине язадылар. Мысалы:

Ап – ак ювыркан
Савлай кырды япкан. (*Кар*)

Аягы йок, колы йок,
Ясамаган заты йок. (*Аяз*)

Анамыз ун элеген,
Сав дуныяды ак бесикке боьлеген. (*Кар*)

Сувда калкады, отта янмайды. (*Буз*)

Бир ак яювым бар
Савлай ерди ябады. (*Кар*)

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе эткен куллыкларынъызга белги беринъиз.
2. Буьгуьн ким белсинли куллык этти?
3. Сизге кимнинъ явабы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьн уьйренген затларымыздынъ ишиннен сизге кайсысы кыйын болды?

Уьй борышы: А.С. Киреевтинъ «Кыс келген» деген ятлавын соьйленисли этип окып уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге. Солтахан Аджиковтынъ «Кыскы кеш» деген хабарын соьйленисли этип окып эм хабарлап уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге.

ЭР ЙИГИТ ЭЛ УЬШИН ТУВАДЫ

Дерис 20

Деристинъ темасы: Мурат Аvezов «Атадынъ бар эди».

Деристинъ мырады: Окувшыларда Тувган Элимизди, халкты, атады эм анады суьйдирип уьйретуьв олардынъ ырызлы, намыслы болув сезимлерин арттырув, теренлетуьв, соьйленисли окув сулыпларын обстируьв.

Дериске керек затлар: М. Аvezовтынъ каьрти, ятлавдынъ тексти.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев. А.С. Киреевтынъ «Кыс келген» деген ятлавын эки окувшы соьйленисли этип окыйдылар. Ятлав эки кесекке боьлингеннен себеп, олардынъ аьр бирисининъ маьнеси соравлар бойынша тергелдилер:

1. Уьйге берилген ятлавда не зат акында айтылады?

2. Онынъ биринши кесегинде кимнинъ акында айтылады?

3. Шыгармадынъ экинши кесегинде катнасувшылар кимлер ди?

4. Кызга куршакты таппага ким ярдам этти?

5. Янъы союзлердинъ маънелерин сорав:

коьзлеп алдым – коькти карадым; *кыстым* – сжал; *яне* – тагы да, ещѐ, опять, снова, вновь; *канъсув* (ийт акында) – визжит, *ийт канъсыйды* – собака визжит; *авув* – тексттеги маънеси: опрокидываться, перевѐртываться; *улпа* – пушистый; *япалак* – тексттеги маънеси: *хлопья, борайды* – метет.

III. Окылганды кайтарув.

Солтахан Акимович Аджиковтынъ уьйде оьз алдыларына окыган «Кыскы кеш» деген хабарын соравлар бойынша тергев:

1. Автор хабарында кимнинъ акында союз бардырады?

2. Ога тувган тилден кайдай борыш берилген эди?

3. Хабарда айтылатаган кыскы кешти автор кайтип суьвретлейди?

4. Асантай уьйде язбага берилген сочинениесин кайтип толтырды?

5. Бу союзлердинъ маънелерин сорав: *мезгил* – время, пора; *кас каралган мезгил* – вечернее время, во время сумерек; *сыякка* – шыгув выйти во двор; *сейир* – удивительный; *тамшы* – капля; *коьз таслав* – карав; *аьжейип* – необычайный, странный; *эртеги* – сказка; *аьешим* – аьем, бабушка; *шыракшым* – ласкательное имя существительное, мой светик.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Кыскы кештинъ эртегиси», – деп атап, сочинение язув.

2. Язув исте кулланылган сыпат союзлерди таппага. Олар кайсы соьйлем кесеклерди анълатып келгенлерин айтпага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы окувшылар ман Тувган Эл, халк, ата эм ана акында хабарласады.

2. Оннан сонъ ятлав маънеси ягыннан анълавлы эм тыныш болса да, дурыс, соьйленисли окувдынъ уьлгисин берер уьшин, оны окытувшы оьзи яде аьзирленген аьруьв окыйтаган окувшы окыйды.

3. Соьзлик ис: *сынав* – испытание; *тунгыш* – первенец; *тунгыш бала* – аьелде биринши больш тувган бала; *аргымак* – ат, порода быстроногих верховых лошадей; *кенжепай* – младший сын или младшая дочь.

4. Ятлавды соьйленисли окыр мырад пан окувшылар оны оьз алдыларына бир неше кере окыйдылар эм онда айтылатаган маънели кесеклер тексттен сайланып айтыладылар.

5. Борыш толтырылганнан сонъ, дурыс окувды тергер уьшин, ятлавды эситтирип, кезуьв мен окыйдылар.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Бу деристе таныскан ятлавдынъ туьп маънесин анъладынъызба? Айтынъыз.

«Бу дуныяда, атам, энъ де баа ды
Эр йигиттинъ сатылмас эр ырызы.

... Тек кишкейдинъ ийнине ата таянды».

2. Сиз атанъызга эм ананъызга тынълайтаганынъыз акында хабарланъыз.

3. Оларга кайдай ярдам этесиз?

4. Тувган Эл, ата, ана акында кайдай такпаклар эм айтувлар билесиз? Айтынъыз. Оларды окытувшы тактага, балалар тептерлерине язадылар:

ТАКПАКЛАР ЭМ АЙТУВЛАР

1. Ата деген – ай муьйиз,

Ана деген – сербет коьл.

2. Анадынъ бувы – алтыннынъ сувы.
3. Ата деген яхшы иске талпынткан,
Ана деген ерди, коькти таныткан.
4. Тувган Элдей эл болмас,
Тувган ердей ер болмас.
5. Ата деген алтын, куьмис кала ды,
Ана деген янынъа ян салады.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе эткен куллыкларынъызга белги беринъиз.

2. Буьгуьнги дерисимизде сизге кимнинъ явабы боьтен де бек ярады? Неге? Айтынъыз.

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьнги дерисимизден анъламаган сорадынъыз барма?

2. Янъы не зат билдинъиз?

Уьй борышы: М. Аvezовтынъ «Атадынъ бар эди» деген ятлавы, соьйленисли окумага, тексттинъ сонъында берилген соравларга яваплап уьйренмеге. Д. Туркменовтынъ «Ат минсенъ» деген ятлавын оьз алдыларына окумага.

Дерис 21

Деристинъ темасы: Батыр Баисов «Онынъ аты Асан эди», «Яйдактагы япалак терек».

Деристинъ мырады: Окувшыларды эки хабардынъ да маьнелери мен таныстырмага, олардынъ соьйленисли окуп сулыпларын оьстируьв.

Дериске керек затлар: Эки хабардынъ да текстлери, оларга келискен дурбатлар.

Туьрли окуп аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуьв; оқылганды толысынша уьйренуьв; оқылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Мурат Аvezовтынъ «Атадынъ бар эди» деген ятлавын бир неше окувшыга соьйленисли этип оқытув. Анълатылган кыйын соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин сорап:

ырыз – честь, совесть; *кенжепай* – аьелдеги энъ кишкей аьвлет: яс яде кыз, младший сын или младшая дочь в семье; *тунгыш* – аьелдеги балалардынъ уьйкени, первенец; *аргымак* – ат, порода быстроногих верховых лошадей; *сынав* – испытать, проверить; *таянув* – опираться, надеяться; *таяныш* – опора.

2. Тоьмендеги план бойынша М.А. Аvezовтынъ «Атадынъ бар эди» деген ятлавынынъ маьнесин тергев:

а) Атасы балаларын сынажк болып, оларга кайдай сорап берди?

– «Энъ баалы не зат бар бу дуньяда?»

б) Биринши аьвлет атасына кайдай явап берди?

– «Ер юзинде энъ баалы зат – алтын».

в) Ортаншы ястынъ явабын айтынъыз.

– «Мага баа аргымагым – канатым».

г) Кайтип ойланасыз, автор ятлавынынъ бас ойын кимнинъ соьзлери мен айтады?

– «Атам бу дуньяда энъ де баа ды. Эр йигиттинъ сатылмас эр ырызы», – деген кенжепай яс.

– Сол заманда ... «Тек кишкейдинъ ийнине ата таянды», – дейди бизге ятлавдынъ авторы Мурат Алибекович Аvezов.

III. Оқылганды кайтарув.

1. А. Киреевтинъ «Кыс келген» деген ятлавынынъ экинши кесегинде автордан баска тагы да ким эм нелер акында айтылады?

2. Кыз не уьшин йылавын тоқтатканын тексттинъ соьзлери мен айтынъыз.

Кар явады куйып, кар,
Кыз йылавын токтаткан.

Мойнак излеп тавып ты

Кыздынъ кишкей кувыршагын.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Окылган темаларга таянып, кыс акында доьрт йыйма туьзбеге.

2. Олардынъ экевин соьйлем кесеклерге, экевин йыйма членлерге айырмага.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы озининъ кирис соьзинде балалардынъ Б. Баисовтынъ яшав йолы ман, онынъ язганлары ман таныс экенлерин эслерине салады, онынъ «Эки йол-дас» деген хабарын кыска кепте кайтаралайдылар эм бу деристе язувшыдынъ эки шыгармасы ман, бириншиси: «Онынъ аты Асан эди», экиншиси: «Яйдактагы япалак терек» деген хабарлары ман танысаякларын айтады.

2. «Онынъ аты Асан эди» деген хабар уьстинде ис.

а) Хабарды окув. Оны доьрт кесекке боьлип, соьйленисли этип окыйтаган балалар окып шыгадылар;

б) Текст бойынша сораулар бериледи эм окувшылар оларга яваплайдылар:

в) Хабарда кайсы йыллар акында соьз барады?

г) Кавга басланганда, Асан неше ясында эди?

д) Ол кайдай йигитлик этип оьлди? Хабарланъыз.

е) Соьзлик ис: *шалыскыр* – старательный; *мермер* – гранит.

3. «Яйдактагы япалак терек» деген хабардынъ акында окытувшыдынъ хабары.

4. Текстти окув.

5. Хабар бойынша сорауларга яваплар беруьв:

а) Хабарда катнасувшылар кимлер ди?

– Язувшыдынъ оьзи эм койшы.

б) Койшы Батыр Магометовичке кайдай хабар айтты?

в) Али, кишкей болса да, артында кайдай мутылмас затлар калдырды?

г) Ястынъ экинши йигитлиги акында хабарланъыз.

6. Соьзлик ис озгарув: *эмши* – лекарь; *шырыш* – гипс; *уьлле* – курительная трубка; *муьсирев* – умолять; *оьктемлик* – гордость; *коршалав* – охранять, защищать; *мажа* – межа.

VI. Тыншаюв такыйка

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз бу деристе Батыр Магометович Баисовтынъ кайдай хабарлары ман таныстык?

2. Асаннынъ акында окытувшысы озининъ кайдай ойын айткан эди?

3. Яйдактагы япалак теректинъ хабарын билген аьдемлер Алиди эслерине кайтип туьсиредилер?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьнги дерисимизге белги беринъиз.

IX. Тамамлав.

1. Йигитликке, Тувган Элге, халкка алаллык акында язылган болып тагы да кайдай шыгармалар билесиз?

2. Сизге бу деристе толтырган ислеринъиздинъ кайсысы ярады?

Уьй б о р ы ш ы : Б.М. Баисовтынъ «Онынъ аты Асан эди» эм «Яйдактагы япалак терек» деген хабарларын окымага, хабарлап уьйренмеге, учебникте хабарлардынъ сонъында анълатылган янъы соьзлерди соьзликлерге язбага.

ЯЗЛЫК

«Язлык» деген ортак тема бойынша окылаяк ятлаулар, хабарлар табиятынъ кыскы уйкыдан уянувын, янланувын, буз козгалувын, кыр куллыкларынынъ кайнап баслауларын, биринши ясыл коьгоьленди, биринши шешекейлерди суьвретлейдилер. Сосы затлар акында

окувшылар С. Капаевтинъ «Язлык», С. Аджиковтынъ «Курткашык», С. Рахмедовтынъ «Ногайымнынъ байрамлары», А. Наймановтынъ «Язлык», С. Майлыбаевадынъ «Сабантой ногай халктынъ сыйлы тойы» деген эм баска шыгармалардан билееклер.

Айтпага, С.И. Капаев «Язлык» деген ятлавында йылдынъ бу шагынынъ поэзиялык келбетин коьз алдымызга айлак уста кепте акеледи. Шайыр язлыктынъ келбетин, табиатта болатан баъри туьрленислерди де оьзи бажаратан пелуван этип суьвретлейди. Дуныядагы сол куьшли зат оьзине баьрин де бойсындырады: булытлар коьшедилер, коьгоьлен тувады, курт-кумырскалар тириледилер, яйдаклар давыслар ман толадылар... Табиат танымластай болып туьрленеятыр:

Тынып яткан яйдаклар
Давыслар ман толады.
Шувак болып, шувылдап,
Шынты язлык болады.

Балалар окыган шыгармаларында эм айырган суьвретлеринде язлык туьрли туьслердинъ эм тил ярасыклав амаллардынъ ярдамы ман кайтип коьрсетилген анъламага кереклер (С.И. Капаевтинъ «Язлык» деген ятлавы, И. Левитаннынъ «Март» эм К. Юоннынъ «Март куьни» деген дурбатлары).

«Язлык» деген ортак темадынъ ишине кирген баъри шыгармаларды окыганда да, дерислерде окув сулыплары, соьз оьстируьв эм текст уьстинде туьрли ислер озгарыладылар: окувшылардынъ соьзликлери янъы соьзлер мен эм соьз байланыслар ман байытыладылар, дурыс, анълавлы эм шалт окытып уьйретуьв, тил ярасыклав амалларды табув, шыгармада катнасатаган келбет (герой) суьвретленген эпизодларды тавып, ол келбетлер акында оьз ойларын айтып уьйренуьв.

ЯЗЛЫК ТАБИАТКА ЭКСКУРСИЯ ОЗГАРУВ

Бу экскурсияга балалар язлык каникулларда, «Язлык» деген боьликке кирген шыгармаларды окымай туьрип бармага кереклер.

Экскурсиядынъ мырады: Окувшыларды язлык табиатынынъ янланувы ман, онда болатан туьрленислер мен таныстырув, табиатты суьвов сезимлерин тувдырмага себеп этуьв.

Экскурсиядынъ барувы

1. Окытувшы балалардынъ алдына озгарылаак экскурсиядынъ мырадын салады. Экскурсия этилинек ер агашлык, бав, кыр яде сувдынъ ягасы болмага керек. Энди окувшылар табиаттынъ янланувын оьз коьзлери мен коьрмеге, ондагы коьп туьрли сеслерди кулаклары ман эситпеге, тоьгеректеги ярасыклыкты сезбеге тийислилер: тереклердинъ буьрлери ашылып, янъы шыккан япыракларды, янъы тувган наьзик коьгоьленди, туьрли кусларды, олардынъ йырларын, сувдынъ туьсин, шувылдаган тавысын. Олар биринши ясыл оьленге сукланадылар, язлыктынъ белгилерин сезедилер: салкын елемик, коьгилдим туьсли таза коьк, биринши шешекейлер.

Сувдынъ ягасында, агашлыктынъ ишинде яде кырдынъ басында олтырув, язлык сеслерди тынълав, янъы шыккан оьсимликлерди, тереклердинъ япыракларын коллары ман ыслав, шешекейлерди ийискилев – булардынъ баьриси де язлыктынъ келуьвин балаларга шынтысы ман сезбеге амал берер эм оларга уьйкен куваныш акелер.

2. Сайлаганларына коьре, окувшыларга экскурсияда язлык акында йырлар йырмамага, ятлавлар айтпага, табиат акында юмаклар шешпеге болаак.

Мысалы уьшин юмаклар:

Арбага тиеп болмас,
Иргеге суйеп болмас. (Йол)

Какыра тоьбесинде
Ярти калакай. (Ай)

Биз, биз, биз эдик,
Биз он эки кыз эдик,
Бир тактага тизилдик,
Танъ атканша йок болдык. (Юлдызлар)

Язлык ийисин эситип,
Кар астыннан мен тувдым. (Шаьбден)

Кумаш тувыл – пишилген,
Шыба тувыл – тигилген. (Терек, япыраклар)

Канаты бар ушпайды,
Кувып етип болмайды. (Балык)

3. Гербарий туьзер уьшин балалар экскурсиядан туьрли япыраклар, шешекейлер йыйып келедилер.

4. Озгарылган экскурсиядан сонъ сочинение язылады. Онынъ ишине киреек соьзлер эм соьз байланыслар булар: язлык келди; булытсыз коьк; Кобан шувылдайды; Карлы-Тав; биринши шешекейлер; туьрли куслар; айванлар; аьдемлер, мектебтинъ каралдысы.

Сочинениеге план туьзиледи. Оны окытувшы сав класстынъ ярдамы ман туьзеди.

Сочинение «Язлык келди яйнатып»

ПЛАН

1. Язлык келди.
2. Табиат янланды.
3. Кыр куллыклары басландылар.
4. Язлыктынъ келувине суйинемиз.

Деристинъ темасы: С.И. Капаев «Язлык».

Деристинъ мырады: Ятлавды окып айырув ман окувшылардынъ язлык акында билимлерин теренлетпеге, табиатты суйип, саклап билувь сезимлерин арттырмага, соьйленисли окув сулыпларын обстирмеге.

Дериске керек затлар: С.И. Капаевтинъ «Язлык» деген ятлавы, И. Левитаннынъ «Март» деген эм К. Юоннынъ «Март куьни» деген дурбатлары.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганнынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Б.М. Баисовтынъ «Онынъ аты Асан эди» деген хабарды окувшылар маьнелерине коьре доьрт боьликке боьлип окыйдылар эм бу соравларга яваплайдылар:

а) Мурзият Ажмагометовнадынъ баьриннен де бек суйген окувшысы ким эди?

б) «Бу бала аты шыккан бир сыйлы аьдем болмай калмас», – деп айткан эди окытувшы Асаннынъ акында. Сол соьзлер тувра айтылганларма?

в) Сиз, бу хабарды окыганнан сонъ, Асаннынъ акында бу такпакты айтпага болаяксызба: «Эр йигит Эл уьшин твады». Асан неше ясында эди?

г) Уьйкен Аталык согыс йылларында йигитлик коьрсеткен ясларымыз эм кызларымыз акында хабарланъыз.

д) «Онынъ аты Асан эди» деген хабарды окыганнан сонъ, эстеликке экскурсияга барынъыз.

2. Текст бойынша кыйын соьзлердинъ маьнелерин тергев.

3. «Яйдактагы япалак терек» деген хабарды окутув (маънесине коьре кыскартып), окутувшыдынъ соравлары бойынша онынъ хабарын айтадылар.

4. Окыган эки хабарымызда да кайдай ортак маъне бар? Айтаягынъыз.

III. Окылганды кайтарув.

1. Джанбулат Туркменов озининъ «Ат минсенъ» деген ятлавында ким акында айтады?

2. Атка минген эр йигит озин кайтип тутпага керек?

3. Ятлавыдынъ доьртинши куплетин учебниктен окынъыз.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Б.М. Баисовтынъ «Онынъ аты Асан эди» деген хабары бойынша «Эр йигит Эл уьшин тувады» деп атап, хабар туьзип язынъыз.

2. Бас келисте келген ат соьйлем кесеклерди бир сызык пан сызынъыз, уьстилерине соравларын салынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Окутувшы балалардынъ уьй ислерин тергегеннен сонъ, С.И. Капаевтинъ яшав йолы эм язганлары акында хабарлайды. Ол озининъ соьзинде бу материал ман пайдаланмага болаяк:

«Суюн Имамалиевич Капаев 1927-нши йылда Карашай-Шеркеш автоном областининъ Адыге-Хабль районининъ Эркин-Юрт авылында тувган. Черкесск каласында окутувшылык институтты, оннан сонъ Ставрополь каласында педагогикалык институтты кутылган.

1948-нши йылдан баслап, ол Эркин-Юрт авыл школасында окутувшы болып куллык этип баслайды. 1954-нши йылдан алып, журналист куллыгына коьшеды. Энь алдын ол Адыге-Хабль район газетасынынъ редакторы болады, оннан сонъ Карашай-Шеркеш областининъ ногай газетасынынъ редакторы болады.

Суюн Имамалиевич Капаев язып окыган йылларында баслаган. Биринши ятлавын ол йылдынъ энъ аьруьв шагына — язлыкка багыслап язган. Сол заманнан алып онынъ алдыдагы яшавы адабият пан тар байланыста келген. Ногай язувшыларынынъ арасында онынъ аты белгили орынды алады. Ол коьп ятлавлар, хабарлар эм уьйкен шыгармалар язган.

Язувшыдынъ атасы эм анасы эгинши болганлар. Олар ерди суьйгендей, халктынъ бай тилин де суьйгенлер. Болаяк язувшы бала заманында атасыннан эм анасыннан ногай йырларын, эртегилерин, айтувларын эм такпакларын эситкен.

Суюн Имамалиевич Капаев уьйкенлер уьшин «Данъыл уянды» (1958 й.), «Тав сувы» (орыс тилинде (1957 й.)), «Юрек сырларым» (1969 й.) деп аталган ятлавлар йыйынтыкларды, «Оьтуьв» (1957 й.), «Акшокрыак авылында» (1963 й.) деген хабарлар йыйынтыкларды, «Эски уьйдинъ сонъы» (1962 й.), «Толкынынъ толы, Тазасув» (1964 й.), «Тандыр» (1967 й.), «Ювсан» (1968 й.), «Кырлув» (1974 й.) деген повестьлерди эм «Бекболат» деген романды язган. Онынъ шыгармалары орыс эм ногай тиллеринде язылып шыгадылар эм бизим республикадынъ тысындагы книга окувшыларга да аьруьв белгили болганлар. Онынъ «Кырлув» деген повести Уллы Аталык кавгасында баьтирлерше оьлген ногай партизан-кызы, 13 ясында йигитлигин эткен Крымхан Мижева акында язылган. Крымхан Мижева да — Эркин-Юрттан.

Сиз онынъ «Шабден», «Куьздинъ шагы келип ти», «Яхшы йолга» «Ййги окувшы Иса», «Балалар эм Карт – Бабай» деген ятлавларын эм коьп хабарларын окыгансыз.

С.И. Капаев – СССР-дынъ язувшылар эм журналистлер Союзынынъ агзасы.

Ол язган шыгармалары уьшин «Сый белгиси» деген орден мен савгаланган.

Окытувшы, язувшы эм шайыр С.И. Капаевтинъ акындагы кыска кирис хабарыннан сонъ, балалар ман бирге «Язлык» деген ятлавдынъ маънесине келискен К Юоннынъ дурбатын айырады. Онынъ «Март куъни» деген дурбатында язлыктынъ басы коьрсетилген. Коьк коьп-коьмек. Онынъ ер-еринде акшыл булытлар кал-кадылар. Кар аьли де савлай ириген йок. Ол куъннинъ саьвлесинде йылтырайды, – эне-мине ириймен эм шокрыак сувлар болып агаман, – деп тургандай болып коьринеди. Ава тап-таза. Авылдынъ туъз орамы. Алыс болмай уьйкен кайынар, актереклер турадылар. Орам ман, атларга минип, балалар келеятырлар. Олардынъ артыннан кишкей тай, йылы куънге кувангандай болып, шоршып шабады. Суьвретши Юоннынъ «Март куъни» деген дурбаты йыл токсанларынынъ энъ ярасыклы заманынынъ-язлыктынъ келуьвин билдирип, аьдемде суьйинишли сезимлер тувдырады.

– Энди тынъланъыз, – дейди окытувшы балаларга, – шайыр эм язувшы С.И. Капаев язлыктынъ келуьвин кайтип суьвретлейтаганын. Балалардынъ учебниклери ябык, окытувшы ятлавды ятыннан айтады. Оннан сонъ балалар дурбатта коьргенлери мен ятлавда айтылганды тенълестиредилер. Олар бу тамамга келедилер: «Шайыр Суюн Имамалиевич бизге язлыктынъ келуьви мен тувган куванышты коьрсетеди».

2. Соьзлик ис: *тынув* – утихать, затихать; *ййдаклар* – эркин ерлер, бос ерлер, просторы; *шувак* – ясный, солнечный; *шувак куън* – солнечный день; *шынты* – действительный, настоящий.

3. Балалар ятлавдынъ текстин эситтирип, соьйленисли этип 1,2 кере окыйдылар.

4. Текст бойынша ис бу соравлар бойынша озгарылады:

а) Язлыктынъ биринши нышанлары акында ятлавдынъ кайсы куплетинде айтылады?

б) Кайтип айтылатаганын тексттен окып эситтиринъиз.

в) Автор шокрыакларды кайтип суьвретлейди?

г) Текстте аьдемлердинъ куллыклары кайтип коьрсетиледи?

д) Ятлавдынъ уьшинши куплетин оззинъиздинъ соьзлеринъиз бен айтынъыз.

е) С.И. Капаев ятлавынынъ сонъгы сыдыраларында «Шувак болып шувылдап деген соьзлерди кулланады. Ол соьзлерди кайтип анълайсыз?

– «Шувылдап» деген глагол кайдай болса да бир заттынъ бирден, уьйкен куъш пен, туьрли сеслер шыгарып, келгенин билдиреди.

Ятлав, шынты язлыктынъ келгенин билдирип, булай кутылады:

«Шувак болып шувылдап,
Шынты язлык болады».

7. Ятлавдан тилимизди ярасыклайтаган соьзлерди: эпитетлерди, янландырувларды тавып окынъыз.

8. Олар кайсы соьзлерди анълатып келгенлер?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Сизге бу деристе таныскан ятлавынъыздынъ кайсы куплети ярады? Айырып окынъыз.

2. Язлык акында кайдай ятлавлар билесиз?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьнги дерисимизге белги беринъиз.

2. Толтырган ислеринъиздинъ кайсысы кызыклы эди?

3. Бу деристе сизге кимнинъ явабы ярады? Не уьшин? Айтынъыз.

IX. Тамамлав.

1. Деристинъ темасыннан анъламаган соравынъыз барма?

2. Сиз буьгуьн толтырган ислеринъиздинъ кайсысын кайтип туьрлендирмеге болаяк эдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы : С.И. Капаевтинъ «Язлык» деген ятлавын ятынъыздан уьйренинъиз. Бу деристе язлык

акында толтырган ислеринъизге келистирип суьврет ясанъыз.

Т. Акманбетовтынъ «Эдабы болса, эр сыйлы» деген хабарын арт кайтарынъыз.

Дерис 23

Деристинъ темасы: С.А. Аджиков «Курткашык», С. Рахмедовтынъ «Ногайымнынъ байрамлары».

Деристинъ мырады: Окувшыларды шыгармалар ман эм олардагы янъы соьзлер мен таныстырмага, олардынъ соьйленисли окув сулышларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: Окылаяк шыгармалардынъ текстлери, олардынъ маьнелерине келискен суьвретлер.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. С.И. Капаевтинъ «Язлык» деген ятлавын 2, 3 окувшы ятларыннан айтадылар.

2. Соьзликтен балалардынъ билимлерин тергев: *тынув* – утихать, затихать; *йдаклар* – эркин ерлер, бос ерлер, просторы; *шувак* – ясный, солнечный; *шувак куьн* – солнечный день; *язлыктынъ шувак куьни* – весенний солнечный день; *шынты* – действительный, настоящий.

3. Окувшылар ятлавдынъ маьнесин кайтип анълаганлары тоьмендеги сораьлар бойынша тергеледи:

а) Язлыктынъ биринши нышанлары акында ятлавдынъ кайсы куплетинде айтылады?

б) Кайтип айтылатаганын тексттен окып эситтинъиз.

в) Автор шоькракларды кайтип суьвретлейди?

г) Текстте аьдемлердинъ куллыклары кайтип коьрсетиледи?

д) Ятлавдынъ уьшинши куплетин оьзинъиздинъ соьзлеринъиз бен хабарланъыз.

е) Шынты язлыктынъ кайтип келуьвин тексттинъ соьзлери мен айтынъыз.

ё) Ятлавдан тилди ярасыклайтаган амалларды – айыргышларды – эпитетлерди, янсыз затларды янландырып коьрсететаган соьзлерди тавып айтынъыз.

III. Окылганды кайтарув.

Т. Акманбетовтынъ «Эдабы болса, эр сыйлы» деген хабарын сораьлар бойынша кайтарув:

1. Аьдемге ийги кылыклы деп не уьшин айтылады? (Бу сораьга явап хабардынъ биринши доьрт сыдырасы ман китаптынъ 17-нши бетинде айтылган).

2. Автор кылыксыз аьдем акында не дейди?

«Кылыксыз аьдем – кылсыз кылкоьбыздай. Бала кылыксыз болып оьссе, кылшыклы болар. Кылшыклы баладынъ он эки муьшеси сав болса да, иш дуныясы аьлек болар».

3. Язувшы Т. Акманбетов яхшы аьдемди ким мен тенълестиреди?

Ол яхшы аьдемди бавшы ман тенълестиреди... «Бу – ийги кылыклы аьдем!» – деселер мага соьзине ие шыгатаган, халкы уьшин янып-куьйип юретаган намыслы аьдемнинъ келбети коьринеди», – дейди ол.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Ийги кылыклы аьдем акында оьз ойынъызды язынъыз.

2. Хабарынъызда кулланган баьри ат соьзлердинъ де астын сызынъыз, сораьларын уьстлерине салынъыз

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы оьзининъ кирис соьзинде окувшылар С.А. Аджиковтынъ «Курткашык» эм С. Рахмедовтынъ «Ногайымнынъ байрамлары» деген хабарлары ман та-

нысаякларын айтады, олардынъ яшавлары эм язганлары акында хабарлайды.

1. «Курткашык» деген хабар уьстинде ис.

а) Соьзлик ис: курткашык – радуга; ел уьретаган – ел эстиретаган; пелуван – борец, силач.

б) Текстти окув.

в) Тексттинъ маьнеси бойынша сораьлар эм явап-лар.

(Сораьлар китаптынъ 112 бетинде берилгенлер).

2. С. Рахмедовтынъ «Ногайымнынъ байрамлары» деген хабарын окув, текст уьстинде ис озгарув.

3. Ногай халктынъ кайдай аьдет – миллет байрамлары бар?

4. Коькек айына багысланган кайдай йыр бар? Йырды тексттен энди де бир айырып окынъыз.

5. «Как – как, каргалар» деген йырды ятынъыздан айтынъыз.

6. Оьзинъиз кайдай йырлар билесиз? Йырлап эсит-тиринъиз.

7. Окыган текстинъизден кайсы соьзлерди анъла-майсыз?

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Ногайлардынъ кайсы байрамларында катнасканынъызды айтынъыз эм онынъ акында хабарланъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьнги деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Деристе ким шалысып катнасты? Сизге онынъ кайсы явабы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Анъламаган сораьларынъызды айтынъыз.

2. Буьгуьнги толтырган ислеринъизден кайдай янъы затлар билдинъиз?

Уьй борышы: С.А. Аджиковтынъ «Курткашык», С. Рахмедовтынъ «Ногайымнынъ байрамлары», текстлерди оқымага, маьнелерин хабарлап уьй-

ренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге. Тапканларына коьре, бирер, экисер аьдет – миллет байрамлар эм йырлар язып аькелмеге. С. Майлыбаева-дынъ «Сабантой – ногай халктынъ сыйлы тойы» деген хабарын оьз алдыларына оқымага.

Дерис 24

Деристинъ темасы: М. Аезов «Анадынъ юреги».

Деристинъ мырады: Хабарды окуп айырув ман окувшылардынъ ата, ана акында билимлерин теренлетпеге, атады, анады суьйип, сыйлап билуьв сезимлерин арттырмага, соьйленисли, анълавлы окув су-лыпларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: М. Аезов «Анадынъ юреги» деген хабары.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окылган-нынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

С.А. Аджиков «Курткашык», С. Рахмедовтынъ «Ногайымнынъ байрамлары» деген хабарларды соьйленисли этип оқытув, маьнелерин айттырув, янъы соьз-лердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин тергев.

III. Окылганды кайтарув.

«Сабантой – ногай халктынъ сыйлы тойы» деген хабарды сораьлар бойынша кайтарув:

1. Эсимизге туьсиреегинъиз, С.И. Капаев сабантой-дынъ акында кайдай соьзлер айткан?

2. Сабантой йылдынъ кайсы шагында озгарыла-ды?

3. Кайтип ойланасыз, бу байрамда кайдай туурли ногай аслар асылганлар?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Ногайымнынъ байрамларын мен сьуемен» деп атап, кишкей хабар туьзип язынъыз.

2. Онда кулланылган ат соьйлем кесеклер кайсы келисте экенлерин йогарына язынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Айтаягынъыз, биз янъыларда М. Аvezовтынъ кайдай ятлавын окыган эдик? («Савыскан»).

2. Онда не акында айтылады?

3. Ятлавдынъ бас ойын айтынъыз.

– Ятлавдынъ бас ойы бу:

«Аяз оны бек сьыккан,

Тиленеди савыскан:

– Болып туры бек кыйын,

Ас таслашы сен, тыйын».

4. Соьле сиз язувшыдынъ ана акында язган «Анадынъ юреги» деген хабары ман танысаяксыз.

Хабарды окытувшы яде эртерек аьзирленген, аьруув окыйтаган эки окувшы окыйды. Балалардынъ китаплары ашык, олар ишлериннен окыйдылар, янъы соьзлерди, туьсинмеген кесеклерди белгилей барадылар.

5. Соьзлик ис озгарылады: окытувшы тактага, окувшылар соьзликлерине язадылар:

уьлгирмеймиз – заман таппаймыз, не находим времени, не успеваем; *кеширедилер* – прощають; *дала* – поле, открытое место; *коршалав* – защищать, оборонять.

Текст бойынша сорауларга яваплар:

1. «Сенинъ кайдай аьдем экенинъди ананънынъ шырайына карап билмеге болаяк», – деп язувшы неге айтады?

2. Сиз, ананъыздынъ юрегин авыртпас уьшин, кайтип окымага керексиз?

3. «Анадынъ юрегин аянъыз», – дейди язувшы. Сиз ананъызды эм онынъ юрегин кайтип аяйсыз эм саклайсыз? Хабарланъыз.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. «Анадынъ юреги» деген хабар сизге ярадыма?

2. Ана, ата акында кайдай ятлаулар, хабарлар билесиз?

3. Сизге ананъыздай болып тек яхшылыклар сагынатаган, яшавдынъ тувра йолларын коьрсететаган аьдем ким?

4. Тувган Эл, ата, ана акында билген айтувларынъызды эм такпакларынъызды айтынъыз.

1. Тувган Элдинъ ери – еннет, сувы – сербет.

2. Элдинъ иши – алтын бесик.

3. Наьсипли Элин суьер,
Наьсипсиз оьзин суьер.

4. Тойган ерден тувган ер артык.

5. Ата деген
Карлытавга мингендей,
Ана деген
Даьрий, йибек кийгендей.

6. Анадынъ бувы – алтыннынъ сувы.

7. Ата деген от яганънынъ ашкышы,
Ана деген яшавынънынъ ярыгы.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Бу деристе эткен ислеринъизге белги беринъиз.

2. Сизге боьтен де бек кимнинъ явабы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Бу деристе биз автордынъ кайдай ятлавын арт кайтардык? Онынъ бас ойын айтынъыз. М. Аvezовтынъ шыгармалары сизге ярайма?

2. Анъламаган сорауларынъызды айтынъыз.

Уьй б о р ы ш ы : М. Аvezов «Анадынъ юреги», хабарды окымага, учебниктеги сорауларга яваплар бе-

рип билмеге, янғы соьзлерди уйренмеге. Маржан Казаковадынъ «Янғы йыл ман» деген ятлавын оьз алдыларына окымага.

Дерис 25

Деристинъ темасы: А. Найманов «Ана савда, яшав бар». Озганларды кайтарув, тамамлав.

Деристинъ мырады: Окувшыларды ятлавынъ тексти мен таныстырув, анады сыйлав, суьвов сезимлерин теренлетуьв, олардынъ соьйленисли окув сулыпларын оьстируьв.

Дериске керек затлар. Дериске А.А. Наймановты шакырмага болаяксыз. Шайырдынъ «Ана савда, яшав бар» деген ятлавы, ана акында язылган йырлардынъ бириси.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уй исин тергев.

1. Дерис уй исин тергевден басланады.

2. Окутувшыдынъ берген соравлары аркалы М. Авезовтынъ «Анадынъ юреги» деген хабары косеклерге боьлинип, сайланып окылады.

3. Хабардынъ маьнесин уьзбей бир-эки окувшы текстке ювык этип хабарлайды.

III. Окылганды кайтарув.

1. Маржан Казаковадынъ «Янғы йыл ман!» деген ятлавыннан сонъ берилген соравга явапланъыз.

2. Ятлавынъ ярасыклы тилине эс этинъиз.

3. Сиз бу автордынъ тагы да кайдай ятлавларын билесиз?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

Китаптынъ 88 бетиндеги юмакларды тептерлеринъизге язынъыз.

Олардынъ шешилувлерин яттан айтынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Янғы материалды анълатув озган деристе айтылган аьдемнен – анадан – басланады. «Ана савда, яшав бар» деген ятлавы ярасыклы этип яттан окутувшы оьзи окыйды. Окувшылар китапты ашып, соьйленисли окувга аьзирленип, бир кере оьз алдыларына окыйдылар эм анъламаган соьзлерин айтадылар.

2. Ятлавынъ маьнеси бойынша соравлар эм яваплар:

а) «Ана савда, яшав бар» деген йыймадынъ маьнесин анълатынъыз.

б) Ятлавадагы насыйхат соьзлерди айырып окынъыз.

Олар бу соьзлер:

«Соннан себеп мен айтайым, балалар,
Ананъызды сиз сыйланъыз, суьйинъиз.
Ана савда, дуныяда яшав бар,
Ананъызды сиз оьрметлеп юринъиз».

3. Анадынъ акында айтувлар эм такпаклар айтынъыз.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Сиз бу деристе кайдай ятлав ман таныстынъыз?

2. Оны ким язган?

3. Йырды тынълав.

4. Бу деристе не зат анъламадынъыз?

5. Сизге А. Наймановтынъ тагы да кайдай ятлавлары таныс ты?

6. «Маьметекей» журналды ким шыгарады? (Онынъ редакторы ким?)

7. А. Найманов кайдай китаплар язган?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Бу деристе эткен исинъизге белги беринъиз.
2. Сизге кимнинъ явабы ярады?

IX. Тамамлав.

1. Деристе толтырылган ислердинъ кайсысын анъ-ламадынъыз?

2. Сиз бугуън кайдай янъы затлар билдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы : А.А. Наймановтынъ «Ана савда, яшав бар» деген ятлавын яттан уйренмеге, «Куън саавлеси – анам меним» деп атап, хабар туъзип язбага. Онынъ «Язлык» деген ятлавын оъз алдыларына окыма-га, янъы соъзлерди белгилемеге. Ятлавдынъ сонъында берилген борышларды авызлама кепте толтырмага.

УЙКЕН АТАЛЫК СОГЫСТЫНЪ БАЪТИРЛЕРИ

«Уйкен Аталык согыстынъ баътирлери» деген темады окувдынъ бас мырады – балаларды Ата юртымызды терен суыймеге, оны саклайтаган аьскершилерге, Уйкен Аталык кавгадынъ баътирлерине тийисли сый берип уйретпеге. Бу темады окытканда, окытувшы балаларда аьдемликти, оъз Элине алаллыкты, патриотлыкты, халклар ара дослыкты тербиялайды. Балалардынъ 1-иши, 2-инши, 3-нши классларда Россия Аьскери, Уйкен Аталык согыстынъ баътирлери акында билгенлери теренленеди, тамамланады.

11500-ден артык аьскерши Уйкен Аталык согыста коьрсеткен йигитликлери уьшин Совет Союзынынъ Баътири деген атка тийисли болган, 175 совет аьскершисине Александр Матросовтынъ йигитлиги уьлги болган, онынъ ишинле ногоай яс Калмурза Кумуков та бар, летчик Николай Гастеллодынъ йигитлиги 74 самолеттынъ экипажына уьлги болган.

1941 — 1945-нши йыллардагы Уйкен Аталык кавгадынъ баътирлери акындагы шыгармаларды айырган заманда да, балаларга совет аьдемлерине не шаклы кыйын болган заманда да, оъзлерин кайтип тутканларына, баътир куъш тавып билгенлерине эс эттирмеге керек.

Окувшылар аьлиги куънлерде Россиядынъ Аьскери кыралымыздынъ мажаларын саклайтаганын билмеге кереклер.

Окувшыларга терен эм берк билимлер берер уьшин, окытувшы дерислерде Уйкен Аталык согысы темага тийисли болган суьвретлер кулланмага, деристинъ келискен еринде яде класстан тыс ислеринде кинолар коьрсетпеге керек.

Бу тема окылатаган заманда да, дерислерде окув сулышлары, соъз оьстируьв эм текст уьстинде куллык озгарылады: дурыс, анълавлы, соьйленисли эм шалт окув, план туъзуьв, окылган шыгармадынъ маьнесин толы яде кыска этип хабарлав, шыгармада катнасатан баътирлердинъ акында хабар туъзуьв, тексттен айтылган ойдынъ дурыслыгын беркитетан цитатады тавып билуьв эм с. б.

«Уйкен Аталык кавгадынъ баътирлери» деген темады окувдынъ тамамында, балалар сосы сорауларга яваплар берип билмеге кереклер:

- 1) 23-нши февраль Россия Аьскерининъ тувган куъни деп не уьшин саналады?
- 2) 1941–1945-нши йыллардагы Уйкен Аталык кавгада совет аьскершилер не уьшин куьрескенлер?
- 3) Ол согыс кайтип кутылды?
- 4) Бизим Аьскерге тынышлыкты суьювши баътир Аьскер деп не уьшин айтамыз?

Бу тема бойынша мунадай класстан тыс куллыклар озгармага керек:

1. Эстеликке экскурсия.
2. Уйкен Аталык кавгадынъ катнасувшыларына багыслап, «Баътирлердинъ атлары оьлимсиз» деп атап, адабият – саз амаллама (утренник) озгарув.

Уйкен Аталык согыста Гитлердинъ макталган аьскерин эм сав дуныялык фашизмди енъип, бизге бугуънги наьсипли яшавды багыслаган йигитлеримиз дуныядан бир-бирлеп кештилер. Бу куънлерде арамызда Енъуьв Куънин ювыклатар уьшин ясы етпеген, туьрли

авыр куллыкларда басларын коьтермей, кешеси-куьндизи мен куллык эткен кавгадынъ балалары бар. Кавга акында озгаратаган дерислеринъизге яде класстан тыс амалламаларынъызга сол алал юреккли аьдемлерди шакырмага керек. Олар да азайып баслаганлар.

Олар бала заманларында кавгадынъ кайдай зыкыларын шеккенлерин хабарлаяклар. 1941 – 1945 йылларда кан тоьгисли согыс майданларында кавгадынъ балаларынынъ коьбиси аталарын эм ювык аьдемлерин йойганлар. Ер юзинде бир ана да, бир бала да йыламысын. Ер ерде янатаган согыс отлары соьнсинлер. Бирев де баласын кавгадынъ отына салмага оьстирмейди.

«Уьйкен Аталык согыстынъ баьтирлери» деген ортак тема бойынша балалардынъ класста эм оьз алдыларына окыак шыгармалары булар: С.И. Капаевтинъ «Йигит оьлсе де, аты калады»; В. Нежинскийдинъ «Баьтирдинъ юлдызы»; А. Аюбовтынъ «Болсын дайым тынышлык»; М. Аубекижевтинъ «Темир кесеги»; Г. Мурзаевадынъ «Болмасын согыс, болмасын!»

Дерис 26

Деристинъ темасы: С.И. Капаев «Йигит оьлсе де, аты калады».

Деристинъ мырады: Балаларга Тувган Эли алдына оьз борышын баьтирлерше толтырган партизан-кыз. Коканайдынъ келбетин анъламага ярдам этпеге, оларга текстти соьйленисли окытпага, янъы соьзлердинъ маьнелерин анълатпага.

Дериске керек затлар: «Йигит оьлсе де, аты калады» деген хабар (С.И. Капаевтинъ «Толкынынъ толы, Тазасув» деген повестиннен алынган), текстке келискен 1941 – 1945 –нши йыллардагы уьйкен Аталык согысына багысланган суьвретлер, учебниктинъ 121 бетиндеги дурбат.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын

туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына кереккли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

А. Наймановтынъ «Ана савда, яшав бар» деген ятлавын окувшыларга яттан айттырув.

Ятлавдынъ маьнесин соравлар бойынша тергев:

1. А.А. Найманов анады кайтип баалайды эм бизге ана акында оьз ойын кайтип билдиреди?

«Мен билемен: ана деген – еннет ян,
Акламаган ана суьтин боларма?!
Ана соьзин юрегининъ туьбинде
Сакламаган аьвлет алал боларма?!»

2. Аьвлет анасынынъ эм атасынынъ эткен ийгиликлерин кайтаргандай амал табалаякпа?

3. Асан Наймановтынъ бу насыьхатын мутпанъыз:

«Соннан себеп мен айтайым, балалар,
Ананъызды сиз сыйланъыз, суьйинъиз.
Ана савда, дуньяда яшав бар,
Ананъызды сиз оьрметлеп юринъиз».

4. Ата эм ана акында билген айтувларынынъызды эм такпакларынынъызды айтынъыз.

1. Ата деген Карлытавга мингендей,
Ана деген даьрий, йибек кийгендей.
2. Ата деген – ай муьйиз,
Ана деген – сербет коьл.
3. Анадынъ бувы – алтыннынъ сувы.
4. Ана барда,
Дуньяда яшав бар.
5. Ана деген – еннет ян.

III. Окылганды кайтарув.

1. Ана акында кайдай хабар окыган эдик?

2. Оны ким язган?

3. Мурат Алибекович Авезов хабарында булай дейди: «Анадынъ юрегин аянъыз».

Сиз ананъызды эм онынъ юреген кайтип аяйсыз? Хабарланъыз.

IV. Оъз алдына ислевге тускарлав.

1. «Меним анам» деп атап, кишкей хабар туъзип язынъыз.

2. Хабарынъыздагы авыс соьйлем кесеклерди сызынъыз. Олар кайсы соьйлем кесеклердинъ орнына келгенлерин авызлама кепте айтынъаз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

«Йигит оьлсе де, аты калады» деген уьзик окылаяктан алдын окытувшы балаларга 1941 йылдынъ 22 июннде немецлер бизим кыралымыздынъ мажаларын соравсыз бузып кирип, кавга баслаганлары акында хабарлайды. Гитлершилерден Тувган Элимизди сакламага Кызыл Армия эм савлай халк коьтерилген. Кавгада уьйкенлер мен бирге балалар да катнасканлар. Солардынъ ишинде Эркин-Юрт авылыннан 13 ясындагы пионер кыз Крымхан Мижева да болган. Ол гитлершилер мен Марух тав аркалыгында атасы ман – Баубек Исмаилович Мижев пен – бирге «ОО 132» деген аьскершилик кесектинъ санында болган партизан отрядта кавга эткен.

С.И. Капаев оьзининъ «Толкынынъ толы, Тазасув» деген повестинде кыз Коканайдынъ келбетинде бизге К.Б. Мижевады коьресетеди. Автор оьзининъ повестининъ негизине яшавда болган дурыс затты салган. Крымхан атасы ман бирге 1942 йылдынъ 28 августында куьшлер бирдей болмаган согыста йигитлерше оьлген. Бизим буьгуьнги наьсипли яшавымыз уьшин оьлген партизанлар бир кардашлык кабырга коьмилгенлер. Онынъ бас бетине кызыл юлдызлы мермер эстелик са-

лынган. Оьлген йигитлердинъ атлары эстеликке алтын сув ман язылганлар. Олардынъ ишинде Эркин-Юрттан уьш баьтирдинъ аты бар: Баубек, Крымхан Мижевлердинъ эм Зекерья Еслемесовтынъ. Яткан ерлери ярык болсын.

2. Текстти окытувшы оьзи эм балалар кезуьв мен эситтирип, соьйленисли этип окыйдылар.

3. Соьзлик ис озгарув:

суьлдер – образ; *пыштав* – наган: *сак* – осторожный; *бугув* – притаиться; *илес* – мертвец, труп; *курсав* – окружать; *тик* – крутой; *аписар* – офицер; *коьк гуьрилдеди* – прогремел гром; *такыйка* – минута; *коьгемлик* – терновник; *кая* – скала, утёс, обрыв; *оьш алув* – мстить.

4. Текст уьстинде оьз алдына ислев уьшин уьлги кепте борышлар:

а) Хабарды кесеклерге боьлмеге, аьр-бирисине ат бермеге, олардынъ маьне ягыннан байланысларын коьрсетпеге.

б) Коканайды суьвретлейтаган соьзлерди эм соьз байланысларды белгилемеге: сескенмейди; тастан таска шоршыйды; каранъада баьри затты да коьреди; оьт-кир коьзлери.

5. Баьриси бирге хабарга план туьзедилер эм сол план бойынша онынъ маьнесин айтадылар:

Каранъада бирев зыранълайды.

Онынъ кийими эм юретаган ерлери.

Тынышлык бузылды.

Коркыныш.

Каты куьрес.

Кыздынъ оьлуьви.

Табиат йылайды.

VI. Тыншаюв такыйка

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Коканай ман немецлердинъ арасында болган кавгады суьвретленъиз.

2. Ол неге енъилди?

3. Хабардынъ бас ойын айтынъыз.

Онынъ бас ойы бу:

– Бу илес обзининъ яс янын Элининъ, халкынынъ эркинлиги уьшин аямай берген партизан кыздынъ – Коканайдынъ – илеси эди.

Партизан-кыз оьлди, ама онынъ аты оьлмеди, халктынъ юрегинде эм авызында калды. «Йигит оьлсе де, аты калады», – деп атаган С.И. Капаев обзининъ партизан-кыздынъ – Крымхан Баубековна Мижевадынъ йигитлигине багыслаган хабарын. Эркин-Юрттынъ уьйкен орамларынынъ бириси баьтир кыздынъ атын юргистеди.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Бу деристе толтырган куллыкларынъызга белги беринъиз.

2. Сизге кимнинъ явабы ярады? Не уьшин?

IX. Тамамлав.

1. Крымхан Мижевага багысланган йырдынъ атын билесизбе? Йырлап эситтинъиз.

2. Баьтир-кыздынъ акында бизим тагы да кайсы язувшымыз язган? Хабарланъыз.

Уьй борышы: С.И. Капаев «Йигит оьлсе де, аты калады», туьзилген планга коьре, хабарды сайлап окымага, янъы соьзлердинъ маьнелерин уьйренмеге. Арт кайтарувдан: Г. Мурзаева, «Картлыкты сыйла» (яттан).

Дерис 27

Деристинъ темасы: В. Нежинский «Баьтирдинъ Юлдызы».

Деристинъ мырады: Окувшыларды хабардынъ маьнеси мен таныстырмага, ондагы янъы соьзлерди анълатпага, оларды Тувган Элди явдан коршлап, Аталыкты суьйдирип уьйретпеге, тез эм соьйленисли окув сулышларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: «Баьтирдинъ юлдызы» деген хабардынъ тексти, Совет Союзынынъ Баьтири Х. С.-Г. Кумуковтынъ портрети, Кызыл Юлдыз орденнинъ дурбаты, Д. Туркменовтынъ дискке язылган йыры, (соьзлери Д. Туркменовтыкы, анъы М. Ногайлиевтики).

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзув; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Озган деристе туьзилген план бойынша балалар «Йигит оьлсе де, аты калады» деген хабардынъ текстин сайлап окыйдылар. Онынъ маьнеси бу соравлар эм борышлар бойынша тергеледи:

1. Коканайды суьвретлейтаган соьзлерди эм соьз байланысларды айтынъыз.

– Сескенмейди; коркпайды; тастан таска шоршыйды; каранъада баьри затты да коьреди; оьткир коьзлери...

Каранъада зыранълайтаган ким?

Онынъ тыскы суьвретин беринъиз.

Кыздынъ юретаган ерлери кайдай?

Тынышлык бузылды.

Коркыныш.

Каты куьрес.

Партизан-кыздынъ оьлуьви.

Табиат йылайды.

2. Хабар бойынша анълатылган соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маьнелерин сорав:

пыштав – наган; *сак* – осторожный; *бугув* – притаиться; *илес* – мертвец, труп; *курсав* – окружать; *тик* – крутой; *аписар* – офицер; *коьк гуьрилдеди* – прогремел

гром; *такыйка* – минута; *коьгемлик* – терновник; *кая* – скала, утёс, обрыв; *оьш алув* – мстить.

III. Окылганды кайтарув.

Г. Мурзаевадынъ «Картлыкты сыйла» деген ятлавын яттан бир неше окувшы айтады. Онынъ маьнеси бу сораулар бойынша тергеледи:

1. Кайсынъыздынъ уьйинде карт атайы яде абайы бар?

2. Сиз оларга кайдай ярдам этесиз?

3. «Картлык етер сага да» деген соьзлерди кайтип анълайсыз?

4. Шайыр бизге «Картлыкты сыйла» деп не уьшин айтады?

5. «Картлыкты сыйла» деген ятлаудагы кыйын соьзлердинъ маьнелерин сорау: картлык; сыйла; терис карама; муьше; сызлав; оьктемсуьв.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. «Партизан-кыз» – деп атап, хабар туьзип язбага (С. И. Капаевтинъ «Йигит оьлсе де, аты калады» деген хабарына таянып).

2. Хабардынъ эки йыймасынынъ ишиндеги соьзк сеслердинъ астын бир, тартык сеслердинъ астын эки соьзк пан соьзынъыз, сеслердинъ атларын эситтирип авызлама айтынъыз.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы оьзининъ кирис соьзинде булай дейди:

– Сиз бу деристе Уьйкен Аталык кавгадынъ баьтирлерининъ бириси Халмурза Сахат–Гереевич Кумуковтынъ акында орыс язувшысы эм журналисти Владимир Нежинскийдинъ язган «Баьтирдинъ Юлдызы» деген хабары ман танысаяксыз. Х. Кумуков Уьйкен Аталык кавгада немецлер мен оьзининъ аьскер кесегининъ арасында болган соьгислардынъ бирисинде ядынъ ДЗОТ-ынынъ (дерево – земляная огневая точка) авызын кевдеси мен явып, оннан шыгып турган отгы соьндирип, баьтирлерше оьлген. Ол 1943-нши йылдынъ 24 августы эди. Х.С.-Г. Кумуков соьгис болган

ерде, Харьков областининъ Сухая Каменка деген орыс авылында, коьмилген.

Тувган Элимиз, халкымыз Х.С.-Г. Кумуковтынъ баьтирлигин мутпайды.

1990 йылдынъ 4 октябринде СССР-дынъ Оьр Советининъ Токтасы ман С. Кумуковка Совет Союзынынъ Батири деген ат берилген, эм ол Кызыл Юлдыз ордени мен савгаланган (оьлгеннен сонъ). Баьтирдинъ аты халкынынъ эсинде оьмирлерге калган.

Онынъ аты окыган Икон-Халк мектебине, совхозга, орамлардынъ бирисине берилген, мектебтинъ каралдысында ога эстелик салынган. К-ЧР-дынъ бас каласында, Черкесскте, «Сый эм Эстелик аллеясында» Халмурзага бюст салынган, Дагестан республикасынынъ Терекли-Мектеб авылынынъ Кызыл майданындагы «Баьтирлердинъ аллеясында» йигитке бюст салынган эм авылдынъ уьйкен орамларынынъ бириси Халмурзадынъ атын юргистеди. Усть-Джегута орта мектебине Х. Кумуковтынъ аты берилген.

Ногай халктынъ баьтир улы Халмурза Кумуковка шайыр Жанбулат Туркменов «Халкым сени йырлайды» эм карашай шайыры Нори Созаруков «Халмурза» деген йырларын багыслаганлар. Нори Шогайбовичтинъ «Халмурза» деген йырын белгили карашай йыршысы Даут Джанатаев йырлайды. Онынъ сонъгы строфасында мунадай оьлмеслик соьзлер бар:

... «Эстеликте, юрегинънинъ касында,
Баьтирликтинъ шексизлигин танытып,
Кызыл Юлдыз ябады ашшы яранъды,
Ясыргандай коьзлериннен ананънынъ».

2. Окытувшы Х.С.-Г. Кумуковтынъ портретин эм Кызыл Юлдыз орденинъ дурбатын интерактивли тактада коьрсетеди.

3. Окувшылар Д. Туркменовтынъ «Халкым сени йырлайды» деген йырын тынълайдылар.

4. Хабарды окытувшы оьзи эм балалар уьзиклеп кезуьв мен окыйдылар.

5. Янғы союзлардинъ эм союз байланыслардынъ маънелери анълатылады: *Кызыл Юлдыз ордени* – орден Красной Звезды; *отты тындырды* – соьндирди; *данък* – слава, известность эм с.б.

6. Хабардынъ маънеси бойынша сорауларга явапламага:

а) Х. Кумуков кайсы авылда эм кашан тувган?

б) «Ол анасынынъ алал суьтин эмген яс эди» деген йыймадынъ маънесин кайтип анълайсыз?

в) Халмурза Сахат-Гереевичтинъ йигитлиги акында айтылган кесекти хабарланъыз.

г) Уьйкен Аталык согыста катнаскан авылдасларынъыздынъ акында хабарланъыз.

В. Нежинскийдинъ «Баьтирдинъ Юлдызы» деген хабарын окыганнан сонъ, Х. Кумуковтынъ окыган Икон-Халк авыл мектебининъ каралдысында йигитке салынган эстеликке, К-ЧР-дынъ бас каласына, Черкесскке, Киров атлы майданындагы баьтирлердинъ Сый эм Эстелик аллеясына, Дагестан республикасынынъ Ногай районындагы Терекли-Мектеб авылынынъ Кызыл майданындагы «Баьтирлердинъ аллеясына» экскурсияга бармага керек.

Айтылган яшарлык ерлерде баьтирлеримизге салынган эстеликлердинъ сыдырасында Халмурза Сахат-Гереевич Кумуковтынъ да эстелиги бар.

Экскурсиядан сонъ хабар яде сочинение язув амалсыз керек. Язув исте мунадай союзларди эм союз байланысларды кулланмага болаяк: кавга, фашистлер, шапкынлык этилер, Тувган Элимиз коркынышта, кавгага кеттилер, баьтирлерше оьлдилер, енъуьв мен кайттылар, Халмурза Кумуков, 1945 йыл, 9 Май, Енъуьв байрамы, эстелик, мутаяк тувылмыз эм с.б.

Хабар «Енъуьв байрамы»

ПЛАН

1. Халмурзадынъ балалыгы эм окыган йыллары.
2. Куллык этуьви.
3. Гитлершилер кавга басладылар.
4. Тувган Элимиз коркынышта.
5. Х. Кумуков кавгада.
6. 1943 йылдынъ 24 августы.
7. Баьтирдинъ Юлдызы.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. «Баьтирдинъ Юлдызы» деген хабар бойынша анълатылган союзлардинъ маънелерин сорау.
2. Халмурза Кумуковтынъ йигитлигине багысланган кайдай шыгармалар билесиз?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Бу деристе толтырган ислеринъизге белги беринъиз.

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьнги деристинъ темасы бойынша анъламаган сораынъыз барма?
2. Буьгуьнги дерисимизден кайдай янғы затлар билгенинъизди хабарланъыз.

У ь й б о р ы ш ы : В. Нежинский «Баьтирдинъ Юлдызы», окымага, текстке ювык этип хабарлап уьйренмеге, арт кайтарувдан: Б. Баисов «Кумырска эм сокыраюмыран», оьз алдыларына окув уьшин: А. Култаевтинъ «Аявлы» деген хабары.

Дерис 28

Д е р и с т и н ь т е м а с ы : М.И. Аубекижев «Темир кесеги», А. Аюбов «Болсын дайым тынышлык».

Эстеликке экскурсия.

Д е р и с т и н ь м ы р а д ы : Окувшыларды эки шыгармадынъ да маънелери мен таныстырув, йигитликти,

яхшылыкты суыйип, осаллыкты, кавга шыгарувшыларды айыплап уыйретуув, сойленисли окув сулып-ларды обстируув.

Дериске керек затлар: Эки шыгармадынъ да текстлери, язувшылардынъ портретлери, «Темир кесеги» деген хабардынъ маънесине келискен китаптынъ 132 бетиндеги дурбат.

Туурли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оз ойынды тувра айтув; аьрекетинъ планын тузуув; окылганды толысынша уйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уый исин тергев.

В. Нежинскийдинъ «Баьтирдинъ Юлдызы» деген хабары. Вариантлар ман ис.

1 вариант.

Тобмендеги борышларды толтырмага. Соравларга язув кепте явапламага:

а) Х.С.-Г. Кумуков кайсы авылда эм кашан тувган?

б) Ол кайсы авылларда яшаган эм кайдай куллык этетаган болган?

в) Ол кайдай аьдем эди?

г) Халмурза Кумуков кавгада кайдай борышларды толтырган?

2 вариант.

а) Кызыл аьскершилер немецлер мен кайсы ерде согыспага керек эдилер?

б) Х.С.-Г. Кумуков кайдай баьтирлик эткен?

г) Ога кайдай ат берилген?

Толтырылган ислерди йыйып алув.

«Баьтирдинъ Юлдызы» деген хабар бойынша анълатылган янъы соьзлердинъ эм соьз байланыслардынъ маънелерин тергев: *буйрык* – приказ; *отты тындырды* – отты соьндирди, оттынъ янувын токтатты; *данък* – слава, известность.

III. Окылганды кайтарув.

Б. Баисов «Кумырска эм сокырюмыран». Соравлар бойынша хабардынъ маънесин тергев:

1. Алма теректинъ астында эки уыймшикте нелер яшаганлар?

2. Сокырюмыран кумырскадан не зат сорады?

3. Конъгысысы ога кайдай явап берди?

Кумырска булай дейди:

«Эртенъликтен кара туынге дейим куллык пан алыскан куьнлерим бар. Арысам да, не?! Сав куьн тамагым да ток болады, озимде коьтереалганымды уйге алып келемен ...

А сен, сокырюмыран, пайда этеегинънинъ орнына, ер-ерди тескилеп, эгинлердинъ эм тереклердинъ тамырларын алек этесинъ»

Сокырюмыран не ушин оькинеди?

Ол сав яшавын зыяншылык пан озгарганы ушин терен куьрсинип булай дейди: «Эй, дуныяда бир зат та билмей, бир зат та коьрмей, биревге де пайдамды тийгистпей яшаппан».

Хабардынъ бас ойын айтынъыз.

Хабардынъ бас ойы бу:

«Кумырска иске эринмеген. Ол яз бойы тапкан азыкларын уясына тасыган: арпа болсын, шыбынлар, куртлар. Не де коьреексинъ онынъ карзынасында.

Куллыксуьер кумырска сокырюмыраннан эрек турган».

Текст бойынша анълатылган янъы соьзлердинъ маънелерин сорав:

Сокырюмыран – януварлардынъ бириси, крот; пелуван – борец, богатырь; йобнейди – барады, юрип кетеди; куьрсинеди – тынысын авыр алады, тяжело вздыхает.

IV. Оз алдына ислевге тускарлав.

1. Уыйкен Аталык кавгадынъ баьтирлериннен кимлерди билесиз?

2. Ногай халкта йигитликтинъ акында кайдай айтувлар бар? Айтынъыз.

Алтын таягынъ болганша, баьтир юрегинъ болсын.

Баьтир бир оьледи, коркак мынъ оьледи.

Йигит оьлсе де, аты калады.

Эл болган ерде баьтир бар.

Таьвекелши эрге нур явар.

Коьз коркак, кол баьтир.

Эр болсанъ, айтканынъа берк бол.

Эр соьзине, йибек туьйинине берк.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Мухарбий Исмаилович Аубекижев 1940-ншы йылда КЧАО-тинъ Адиль-Халк авылында тувган. Ол Эркин-Халктынъ орта мектебин кутылганнан сонъ, 1965 йылда Карашай-Шеркеш пединститутынынъ филология факультетин оқып битирген. Ол ятлавлар эм хабарлар язып орта мектебте оқыган йылларында баслаган.

М.И. Аубекижев эки ятлавлар йыйынтыгын язган. 1969 йылда «Шыкта таплар» деген китабы эм 1979 йылда «Оьрнекли япыраклар» деген китабы баспадан шыкканлар. Ол оьзининъ ятлавларын туьрли темаларга багыслап язган. Мысалы: ата юртына, халкына, Тувган Элине, анасына, табиатка.

Мухарбий Аубекижев Уьйкен Аталык кавгадан бир йыл алдын тувган, соннан себеп кавга эм оннан сонъгы йыллардагы ашлык эм яланъашлык онынъ басыннан кешкенлер. Шайыр Тувган Элин бек суьйген эм ога «От ягам» деген ятлавын багыслаган. «Отягады саклав, оны разы этуьв – Элди саклав», – дейди автор.

Мухарбий коьп ятлавларын анасына, балаларга, табиатка багыслаган. Олар бу ятлавлар боладылар: «Камбак», «Оьрнекли япыраклар», «Уян, анам», «Куьнайлан» эм баскалар.

Телпеклер де

Кирпиклерин,

Сылув кыздай кердилер..., – дейди шайыр «Куьнайлан» деген ятлавында.

– Бу дерисимизде, – дейди оқытувшы балаларга, – биз Мухарбий Исмаилович Аубекижевинъ «Темир кесеги» деген хабары ман танысаякпыз.

2. Соьзлик ис: *кызыклы* – интересный; *ин* – логово, берлога, нора; *темир кесеги* – осколок.

3. Хабарды окув. Оны оқытувшы оьзи яде бир неше окувшы кезуьв мен оқыйдылар.

4. Текстке план туьзуьв, план бойынша кенъес озгарув (план биргелес туьзиледи, окувшылар оны тептерлерине язадылар).

ПЛАН

1. Балалар кайдай ойын ойнайтаган эдилер?
2. Олар не уьшин эристилер?
3. Асан Тенъизден не зат сорады?
4. Тенъиз атасы ман не акында соьйледи?
5. Экинши куьн ол тенълерине не зат коьрсетти эм кайдай хабар айтты?
6. Сол куьннен баслап балалардынъ кылыклары кайтип туьрленди?
 - A. Аюбовтынъ «Болсын дайым тынышлык» деген ятлавын соьйленисли этип, оқытувшы ятыннан айтады. Бир-эки кере ятлавы окувшылар оқыйдылар. Китаптынъ 126 бетиндеги соравлар бойынша ятлавынъ тексти уьстинде ис озгарылады.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Оқылганды бегитуьв.

1. М.И. Аубекижев пен А. Аюбовтынъ шыгармаларын кайдай ортак тема бириктиреди?
2. Кавга темасына язылган шыгармаларды айтынъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе толтырган ислеринъизге белги беринъиз.
2. Сизге буьгуьнги дерисимизде катнасканлардынъ кайсысынынъ явабы ярады? Неге?

IX. Тамамлав.

1. Бу дерисимизде эткен куллыкларымыздынъ кайсысын анъламадынъыз?

2. Толтырган борышларынъыздынъ кайсысын кайтип туърлендирмеге болаяк эдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы : М.И. Аубекижев, «Темир кесеги» деген хабарды окумага, берилген план бойынша хабарлап уъренмеге, янъы союзлердинъ эм союз байланыслардынъ маънелерин билмеге, Аргентин Аюбовтынъ, «Болсын дайым тынышлык» деген ятлавын яттан уъренмеге, оз алдыларына окумага: Т.Б. Дышековадынъ «Авылдасымнынъ яркын келбети» деген хабары.

Эстеликке экскурсия озгарув

«Уъркен Аталык согыстынъ баътирлери» деген уъркен боьликке кирген темаларды окыяктан алдын яде онынъ сонъгы дерисиннен сонъ, балалардынъ бос заманларында, эстеликке экскурсия этпеге керек. Онынъ мырады белгили: экскурсияды озгарув ман, хабарласув ман окувшыларды Уъркен Аталык кавгада оьлгенлерди, онда катнаскан аьдемлерди сыйлап уъретуьв, йигитлерди эске алув.

Экскурсияга шыгаяктынъ алдында окутувшы балаларды онынъ мырады ман таныстырады, кимге эм не уьшин эстеликлер салынувы акында хабарлайды. Айтпага, кавга баътирлерине, ис баътирлерине, космонавтларга эм баска уъркен йигитлик эткен аьдемлерге, эстелик соьздинъ маънеси анълатылады.

Уъркен Аталык кавга йылларында совет халкы оьз Элин душпаннан саклар уьшин баътирлерше согыскан, коьп йигитлер кавгада Эли уьшин, халкы уьшин, сизинъ буьгуьнги наьсипли яшавынъыз уьшин янларын берген. Эне сондай йигитлерге авыл ортасына эстелик салынган. Окувшылар ога барып, онынъ алдында бас ийип, оны сыйлап байлам шешекейлер иедилер, саладылар.

Эстеликтинъ касына келгенде, окувшылар тизилип, басларын тоьмен салып, уьндемей бир такыйка турадылар.

Сонъ окутувшы эстеликлерди сакламга кереги, карамага кереги акында айтады (тоьгерегин тазалап, сыпырып, шешекейлер салып).

Эстеликке келген окувшылардынъ биреви А.С. Киреевтинъ «Эстеликтинъ алдында» деген ятлавынынъ бу сыдыраларын яттан айтады:

Солдат туры
Топ тиридей коьремен.
Эл ыслаткан
Савыт онынъ колында.
Шешекейлер
Алып ога келгенмен.
Бас иемен
Мен баътирдинъ алдында.

Тагы да баска окувшы булай дейди:

Мутпанъыз! – деп
Туры мине эстелик.
Шешекейлер
Алып ога келгенмиз.
Оьмирлерде
Мутылмаяк йигитлик.
Йигитлерге биз басларды иемиз.

1941 – 1945-нши кавга йылларында Гитлердинъ эм онынъ ярдамшыларынынъ аьскерлерин енъип бизим соьлеги наьсипли яшавымыз уьшин оьлген кызыл аьскершилерге салынган эстеликке, яде «Баътирлердинъ аллеясына» этилген экскурсиядан сонъ, сочинеие язылады. Язув исте кулланылаяк соьзлер: 1941 – 1945 йыллар, Уъркен Аталык кавга, немецлер, Гитлер, бизим Тувган Элимиз, шапкынлык этуьв, авылымыздан, кавгага кеткенлер, сакламага, баътирлерше оьлгенлер, 1945 йыл, 9 май, Енъуьв Куьни, эстелик салынган, баътирлердинъ атлары...

Сочинение «Йигитлердинъ атлары»

ПЛАН

1. 1941 йылдынъ 22 юни.
2. Немецлер бизим кыралга шапкынлык эттилер.
3. Кавгага йол алдылар.
4. Йигитлерше оьлдилер.
5. 1945 йылдынъ 9 Май куьни.
6. Эстелик. Биз сизди мутаяк тувылмыз.

ЕРИ БАЙДЫНЪ – ЭЛИ БАЙ

Дерис 29

Деристинъ темасы: С. Майлыбаева «Табиатты саклайык», Е. Булатукова «Коекек».

Деристинъ мырады: Окувшыларды табиаттынъ ярасыклыгын сездирип, оны суьйдирип, ян-януварларды, оьсимликлерди саклап уьйретпеге, соьйленисли окув сулышларын оьстирмеге.

Дериске керек затлар: С. Майлыбаева ман Е. Булатуковадынъ портретлери, эки хабардынъ да – «Коекек» эм «Табиатты саклайык» – деген текстлери, олардынъ маьнелерине келискен суьвретлер.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Деристинъ бу тармагы уьйге берилген борышты тергевден басланады. М.И. Аубекижевтинъ «Темир ке-

сеги» деген хабарын бир неше окувшы маьнели кесеклерге боьлип, окып шыгадылар.

2. Бу сораулар бойынша хабардынъ маьнесин сорау:

а) Балалар кайдай ойын ойнайтаган эдилер?

б) Олар неге эристилер?

в) Асан Тенъизден не зат сорады?

г) Уьйге келгенде Тенъиз атасы ман не акында соьйледи?

е) Балалар экинши куьн йыйылганларында Тенъиз оларга кайдай хабар айтты эм не зат коьрсетти?

ё) Сол куьннен сонъ яслар «кавга» ойынын ойнадыларма? Олардынъ кылыклары кайтип туьрленди? Не уьшин туьрленди?

3. «Темир кесеги» деген хабардагы янъы соьзлердинъ маьнелерин тергев: *темир кесеги* – осколок; *кызыклы* – интересный; *ин* – логово, берлога, нора; *намарт яв* – вероломный враг; *эрисуув* – спорить с кем-либо.

4. А. Аюбовтынъ «Болсын дайым тынышлык» деген ятлавы яттан соралады.

5. Ятлавынъ маьнесин тергев:

а) Шайыр Аргентин Аюбов кавгадынъ кара бетин кайтип коьрсетеди?

б) Ол балаларга кайдай яхшылыклар сагынады?

в) Уьйкен Аталык кавга бизим кыралга кайдай кыйынлыклар аькелди?

6. Сиз кавга акында кайдай шыгармалар билесиз?

III. Окылганды кайтарув.

1. Т.Б. Дышековадынъ «Авылдасымнынъ яркын келбети» деген хабарынынъ сонъында берилген сораулар бойынша тергеледи.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Т.Б. Дышековадынъ «Авылдасымнынъ яркын келбети» деген хабары бойынша «Азреттинъ коьрими» деп атап, язув ис озгарылады.

ПЛАН

1. Ойлангыз, сизге Азрет ярадыма? Не ушин ярады?

2. Сиз тагы да сондай яслар эм кызлар билесизбе?

3. Сиз ога усагынгыз келеме?

V. Деристинг темасы бойынша ислев.

1. Кириш соьз.

Окытувшы йогарда эткен ислериннен сонг, С. Майлыбаевадынг эм Е. Булатуковадынг яшавлары эм язганлары акында кыскаша хабарлайды, портретлерин коьрсетеди.

Энг алдын С. Майлыбаевадынг «Табиатты саклайык» деген хабары бойынша мунадай ис озгарылады:

Текстинг маьнесине келискен дурбатлар бойынша хабарласув.

Хабардынг текстин балалар эситтирип окып шыкканнан сонг, онынг сонгында берилген сорауларга яваплайдылар.

Соьзлик ис озгарув: *йыйы* – часто; *языгы иймейди* – аямайды, на жалеет; *зыяншы* – вредитель; *йылкы* – табун лошадей; *йылкы* – лошадь; *сайгак* – сайгак, кыр эшки; *туье* – верблюд, айванлардынг бириси; *аяв(ая)* – жалеть, сжалиться, щадить.

2. Е.Х. Булатуковадынг «Коекек» деген хабарыннг уьстинде мунадай куллык этиледи:

Хабардынг текстин кесеклерге боьлип, кезуьв мен соьйленисли этип, эситтирип, окытувшы эм окувшылар окыйдылар.

Соьзлик ис озгарылады.

Хабардынг маьнеси сораулар бойынша тергеледи (сораулар да, янгы соьзлер де окув китаптынг 143 бетинде берилгенлер).

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз буьгуьн кайдай темалар ман таныстык?

2. Олардынг авторларын айтынгыз.

3. С. Майлыбаевадынг тагы да кайдай хабарын билемиз?

4. Буьгуьн таныскан шыгармаларымыздынг бас оьлары кайдай?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе эткен исингизге белги берингиз.

2. Сиз буьгуьн кимнинг явабын яраттынгыз?

3. Эткен борышларынгыздынг кайсысын толтыралмадынгыз?

IX. Тамамлав.

1. Деристинг темасын калай англайсыз?

2. Сизге буьгуьн толтырган ислеримиздинг кайсысы ярады?

Уьй борышы: Салимет Майлыбаевадынг «Табиатты саклайык» деген хабарын окымага, текстке ювык этип хабарлап уьйренмеге, янгы соьзлердинг маьнелерин билмеге, бу язувшыдынг «Куьз» деген хабарын арт кайтармага.

Е.Х. Булатуковадынг «Коекек» деген хабарын окымага, маьнесин хабарлап уьйренмеге, текстинг маьнесине келистирип, суьврет ясамага яде хабар туьзип язбага.

Дерис 30

Деристинг темасы: М.Я. Киримов «Шык эртенг мен ясыл бавга», С.А. Аджиков «Ийдершик терек».

Деристинг мырады: Шыгармаларды окып айырув ман балалардынг табиат акында билгенлерин теренлетпеге, табиатты суьйип, саклап билуьв сезимлерин арттырмага, соьйленисли окув сулыпларын оьстirmeге.

Дериске керек затлар: Авторлардынг портретлери, шыгармалардынг текстлери, олардынг маьнелерине келискен суьвретлер.

Турли окуп аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынды тувра айтув; аьрекетин планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганын сапатына керекли белги беруув.

Деристинь юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. С. Майлыбаевадын «Табиатты саклайык» деген хабарын маьнелери бойынша кесеклерге боьлип, эки кере окупув, аьр бир кесекке ат беруув эм хабарлав.

2. Деристе аньлатылган янъы соьзлердинь маьнелерин тергев: йыйы, языгы иймейди, зыяншы, йылкы, сайгак, аяв эм с.б.

III. Окылганды кайтарув.

1. С. Майлыбаевадын «Куьз» деген хабарын текстинь сонъында берилген сораьлар бойынша арт кайтармага.

2. Язувшы С. Майлыбаева хабарында куьздинь кайдай нышанлары акында айтады?

3. «Мен куьздинь шагын суьемен», – дейди ол. Не уьшин суьетаганын тексттен алып айтынъыз.

Сизге куьз шагы ярайма? Не уьшин ярайтаганын хабарланъыз.

4. Бу окуп йылда сиз «Куьз» акында тагы да кайдай шыгармалар окыган эдинъиз?

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Сораьларга язув кепте явапламага:

Сиз бу окуп йылда кыс акында кайдай шыгармалар окыгансыз?

Сизге олардын боьтен де бек кайсысы ярады? Не уьшин?

«Кыскы ойындар» деп атап, хабар туьзип язынъыз.

Онын ишиннен эки йыймады сайлап олардын бас членлерининь астыларын сызынъыз.

V. Деристинь темасы бойынша ислев.

1. Окупувшы балаларга буьгуьнги темады аньлата-яктан алдын ол М.Я. Киримовтын яшавы эм язганлары акында кыска кепте хабарлайды. Хабарында бу ма-териал ман пайдаланмага болаяк.

Язувшыдын портрети коьрсетиледи.

– Магомет Яхъяевич Киримов 1927-нши йылдын 29-ншы июлинде Карашай-Шеркеш автоном областининь Адыге-Хабль районунынь Эркин-Юрт авылында тувган. Ол колхозда, Орак темир йол станциясында исши болып, Эркин-Юрт авыл клубында завклуб болып ислеген. Коьп йыллардын узагында баспада кулык эткен. Онын шыгармалары «Ногай даьысы» («Ленин йолы»), «Шоьл тавысы» («Шоьллик маягы») газеталардын бетлеринде эм ногай язувшылардын ортак йыйынтыкларында баспаланганлар. М. Я. Киримов оьзининь шыгармаларын Тувган Элине, халкына, ер юзиндеги тынышлыкка, халклар ара дослыкка, баьрисине де энъ баалы аьдемге – анага, яс-явкага, балаларга, табиатка багыслаган.

М. Я. Киримов – Россия Федерациясынынь язувшылар эм журналистлер Союзынынь агзасы, Карашай-Шеркеш республикасынынь халк язувшысы.

Ол балалар уьшин хабарлар эм ятлаьлар язган, айтпага, «Оьрметлеек Элди биз», «Ногай тил», «Явын», «Явман коьзбе – коьз», «Айнанайым, айыным», «Яваплы тапшырув», «Карт – Бабай» эм баскалар.

2. Сиз бу деристе М.Я. Киримовтын «Шык эртенъ мен ясыл бавга» деген ятлаьы ман танысаяксыз.

Ятлаьдын маьнесине келискен суььрет бойынша ис. Ятлаьдын текстин тынълав.

Соьзлик ис: *муьшелер* – части тела человека; *ийилуьв* – гнутья, сгибатья; *шык* – роса; *тамшы* – капля; *шык тамшылары* – капли росы; *дарман, даьри* – лекарство; *баз* – соревнование, *баз этуьв* – соревноватья; *сарнав* – петь, щебетать; *саз* – мелодия, музыка.

Окупувшылар ятлаьды эситтирип, куплетлерге боьлип окыйдылар.

Ятлавдынъ текстин уьзбей эситтирип, соьйленисли этип окув.

Шыгармадынъ маьнесин бу сораулар бойынша тергев:

Шайыр язгы эртенъликтинъ ярасыгына кайтип суьйинеди?

Эртенъги шакты ол ятлавдынъ кайсы сыдыраларында коьрсетеди?

Ол заман кайсы соьзлердинъ ярдамы ман суьвретленеди?

Сол соьзлерди тексттен тавып окынъыз.

3. С.А. Аджиковтынъ портрети. Онынъ акында окытувшыдынъ кирис соьзи. Ол хабарында бу материал ман пайдаланмага болаяк:

Солтахан Акимович Аджиков 1944-нши йылда Дагестаннынъ Ногай районунынъ Терекли-Мектеб авылында тувган. 1962-нши йылда школады кутылган сонъ, Махачкала оькимет (государственный) университеттинъ радио-техникалык факультетине окымага туьседди. Ол колына радиоинженердинъ дипломын алып, Грозный, Махачкала, Черкесск калаларындагы радио-заводларда куллык этеди. С. А. Аджиков 1979-нши йылда Черкесск каласында биринши хабарларын язган. Солтахан Аджиковтынъ ногай адабиятында тапкан етимислери окувшыларга аьруув белгили. Олар балалар уьшин язылган «Туьсли туьслер» деген китап, «Талака» деген куьлкили хабарлар эм повестьлер йы-йынтыгы, «Маслагат тоьбе» деген хабарлар йы-йынтыгы. 1998-нши йылда язувшыдынъ орыс тилинде «Дом на ветру» деген хабарлар китабы шыккан.

Обьзининъ шыгармаларында ашувлык пан яныплыктынъ куьресуьвин, халктынъ туьз ниетин, обьктем-лигин суьвретлев — Солтаханнынъ язувшылык обьнерининъ туьп маьнеси болады. Онынъ хабарлары эм макалалары ногай эм орыс тиллеринде «Дон» журналында, «Ставрополье» альманахында, «Ногай давысы», «Шоьл тавысы», «Кавказский край» газеталарда

баспаланадылар, Карашай-Шеркеш эм Дагестан республикалардынъ радиоларыннан бериледилер.

С. А. Аджиков – Россия Федерациясынынъ язувшылар эм журналистлер Союзынынъ агзасы (члени)

3. Язувшыдынъ «Ийдершик терек» деген хабары уьстинде ис.

Хабарды маьнели кесеклерге боьлип окув, маьнесин айтып уьйренуув.

Соьзлик ис озгарув (тексттеги янъы соьзлер китаптынъ 147 бетинде анълатылганлар).

Хабардынъ тексти бойынша окувшыларга сораулар эм оларга яваулар (бу ислер китаптынъ 148 бетиндеги сораулар эм борышлар аркалы толтырыладылар).

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуув.

1. Сиз буьгуьн кайсы язувшылардынъ шыгармалары ман таныстынъыз? Олардынъ акында билгенинъизди хабарланъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруув.

1. Деристе эткен исинъизге белги беринъиз.

2. Бу деристе сизге кимнинъ явабы ярады? Сиз онынъ явабын оьзинъизше кайтип хабарлар эдинъиз?

IX. Тамамлав.

1. Буьгуьнги деристе толтырган ислеринъиздинъ ишиннен анъламаган сорауынъыз барма?

2. Сизге бу деристе толтырган борышларынъиздынъ кайсысы ярады? Не уьшин ярады? Сиз олардынъ ишине не зат косар эдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы : Магомет Яхъяевич Киримовтынъ «Шык эртенъ мен ясыл бавга» деген ятлавын соьйленисли этип окып уьйренмеге. Ятлав бойынша текстинъ сонъында берилген борышларды толтырмага; С.А. Аджиковтынъ «Ийдершик терек» деген хабарынынъ маьнесин айтып уьйренмеге; А. Аюбовтынъ «Болсын дайым тынышлык» деген ятлавын арт кайтармага.

Дерис 31

Деристинъ темасы: Ю.И. Каракаев «Терек», Ю. Аюбов «Сазан» (оъз алдыларына оқымага).

Деристинъ мырады: Ятлавды окув эм айырув аркалы балалардынъ табиат акында билимлерин теренлетпеге, табиаттагы ярасыклыкты суъюв, саклап билуъв сезимлерин арттырмага, соъйленисли окув сулышларын оъстирмеге, окувшыларга ятлавдынъ ярасыклы тилине эс эттирмеге.

Дериске керек затлар: Автордынъ портрети, ятлавдынъ маънесине келискен суъврет.

Туърли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оъз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туъзуъв; оқылганды толысынша уъйренуъв; оқылганынъ сапатына керекли белги беруъв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуъв заман.

II. Уъй исин тергев.

1. М.Я. Киримовтынъ «Шык эртенъ мен ясыл бавга» деген ятлавын соъйленисли этип бир неше окувшыга оқытув.

2. Шыгармадынъ маънесин бу сораулар аркалы тергев:

а) Шайыр язгы эртенъликтинъ ярасыгына кайтип суъйинди?

б) Автор тереклердинъ бутакларын, шык тамшыларды, туърли куслардынъ сейирли анълар ман сарнавларын ятлавдынъ кайсы сыдыраларында коърсеткен ди?

в) Оларды тексттен тавып оқынъыз.

3. Ятлавдынъ ишиннен кайсы янъы соъзлерди анълаткан эдик?

Олардынъ маънелерин айтынъыз:

муъшелер – части тела человека; *ийилуъв* – гнуться, сгибаться; *шык* – тексттеги маънеси: роса; *шык тамшылары* – капли росы; *дарман, даъри* – лекарство; *баз* – соревнование, *баз этуъв* – соревноваться; *сарнав* – петь, щебетать; *шыгув (шык)* – выходить, отправляться; *шык бавга* – выйди в сад; *саз* – мелодия, музыка.

III. Оқылганды кайтарув.

1. А. Аюбовтынъ «Болсын дайым тынышлык» деген ятлавын сораулар бойынша кайтарув:

2. Шайыр А. Аюбов ятлавынынъ биринши куплетинде кавгадынъ халкларга аькелетаган кайгысы акында кайтип айтады?

3. Соравга тексттинъ соъзлери мен явапланъыз.

4. Ол халктынъ душпанларына не затлар йорайды?

5. Автор ер юзинде яшайтаган баъри халкларга да кайдай яхшылыклар тилейди?

6. Бу соравга оъз соъзлеринъиз бен явапланъыз.

7. Оқувшыларга ятлавды ятларыннан эки балага айттырув.

IV. Оъз алдына ислевге тускарлав.

Е.Х. Булатуковадынъ «Коькек» деген хабарынынъ маънеси бойынша бу планга таянып, хабар туъзип язбага.

ПЛАН

1. Келдимурат агашлыктынъ кайдай ясыртынлары билди?

2. Ол кайдай кус пан йолыкты?

3. Япалак кусты суъвретенъиз.

4. Келдимурат эм онынъ атайы агашлыктынъ тагы да кайдай яшавшылары ман растылар?

5. Коькектинъ эм тоқылдак кустынъ (дытел) акында автордынъ хабарын эм озынъиздинъ билгенинъизди язынъыз. Кайсы куслар пайдалы? Коькекти ярата-сызба?

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соьз.

Окытувшы бу дериске ногай халктынъ белгили улларынынъ бириси окытувшы, журналист, язувшы, шайыр эм аьлим Юмав Иманьязович Каракаевти шақырмага болаяк. Ол окувшыларга оззининъ яшав йолы эм язганлары акында хабарлайды, «Терек» деген ятлавын да ятыннан оззи айтады. Эгер окытувшыдынъ ондай эсабы болмаса, ол балаларга автордынъ портретин, онынъ ятлавдынъ маьнесине келискен суьвретти балалардынъ ярдамы ман айырады, шайырдынъ яшавы эм язганлары акында оззи хабарлайды. Окытувшы тоьменде берилген материал ман пайдаланмага болаяк.

Ю.И. Каракаев 1946 йылдынъ 2 июлинде Шешен-Ингуш АССР-дынъ Назрань районынынъ Ног-Цард авылында колхозшыдынъ аьелинде тувган. 1954 йылда Ю. Каракаев ети йыллык авыл мектебинде, сонъ Дагестаннынъ Тукуй-Мектеб авылында 1962 йылда 8 классты, 1964 йылда Коясылда 10 классты окып кутылады.

Сол йылларда ястынъ анасы авырып больницада ятады, атасы дуньядан кешеди. Юмав ялгыз калып, кардашларынынъ колында яшайды. Яшав аьли авыр туьзилгеннен себеп, ол куллык этеди. 1965 йылда Юмав Совет Аьскерине алынады, 1969 йылда аьскерден кайтып, КЧГПИ-тынъ филология факультетининъ орыс-миллет боьлигине окымага туьседди. Ол 1974 йылда институтты кутылып, Тукуй-Мектеб школасында балаларды орыс тилден эм адабияттан окыткан.

1975 йылдан баслап 1982 йылга дейим ДАССР-дынъ Ногай районынынъ «Шоьллик маягы» (соьле «Шоьл тавысы») редакциясында, оннан сонъ Черкесскте «Ленин йолы» (соьле «Ногай давысы») газетадынъ редакциясында куллык эткен.

Ю.И. Каракаев 1999 йылда Казаньнинъ пединститутындагы (соьле университет) аспирантурады заочно

окып кутылган. 1986 йылда онынъ «Меним язлыгым» деген ятлавлар йыйынтыгы дунья коьрген, оннан сонъ йырма йылдынъ ишинде язган ятлавлары эм коьлем илми куллыклары баспадан шыкканлар. Айтпага, 2014 йылда Юмав Иманьязович баска авторлар ман бирге «Аьлиги ногай тил. Хрестоматия» эм «Ногай тилининъ практикумы» деген илмилик китапларды баспадан шыгарган.

Бу куьнлерде Ю.И. Каракаев КЧГПИ-да болаяк ногай окытувшыларды ногай тилден окытады. Ол Каракаевскте окытувшылык куллыкты юргистетаганлы отыз йылдан артты.

Ол оззининъ ятлавларын язып баслаганлы элли бес йыл болды. Окувшыларга онынъ «Теркум сувым», «Атым», «Тувган Элиме», «Халкыма», «Эки юзли тувылман», «Йылтынлар», «Меним козым», «Берк аяк бас», «Етеген юлдыз», «Тав якларын сагынып», «Наьсип болса», «Ветеран», «Карагус», «Юрегимде бозторгайым сарнайды» деген эм баска ятлавлары аьруьв таныс.

Ол оззининъ этетаган минсиз куллыклары уьшин «Ис йигитлиги уьшин», «Ис ветераны» деген медальлерге, биринши дережели «Сый грамотага» эм коьлем разылык хатларга тийисли болган.

2. Бу деристе сиз Ю.И. Каракаевтинъ «Терек» деген ятлавы ман танысаяксыз.

а) Ятлавдынъ маьнесине келискен суьврет бойынша ис.

б) Дериске келген болса, ятлавды автор оззи окыйды, келмеген болса, окувшылар оны озьлери окыйдылар.

в) Соьзлик ис: *талув, талшыгув* – уставать, утомляться, изнемогать, выбиваться из сил; *туркы* – ствол дерева; *нур* – луч, свет, сияние.

г) Соьйленисли окувга аьзирленуьв мырад пан окувшылар ятлавды ишлериннен окып шыгадылар эм онынъ сонъында берилген борышка явап аьзирлейдилер.

д) Текстти эки, уыш окувшы эситтирип, сойленисли этип окыйды.

е) Сиз терекке мык каккан аьдемге кайдай аьдем деп айтасыз?

ё) «Терек бурды мага нур бетин», – деген соьзлердинъ маьнесин анълатынъыз.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Табиатты кайтип сакламага керек?

2. Ятлавдынъ экинши йыймасынынъ маьнесин анълатынъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе толтырган ислеринъизге белги беринъиз.

IX. Тамамлав.

1. Бу деристе озган теманъыздынъ кайсы сорадын анъламадынъыз?

2. Деристе эткен ислеринъиздинъ кайсысын кыйналып толтырдынъыз?

У ь й б о р ы ш ы : Ю.И. Каракаевтинъ «Терек» деген ятлавын окумага, анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге, Ю. Аюбовтынъ «Сазан» деген хабарын оьз алдыларына окумага, арт кайтарувдан: Б.М. Байсов, «Онынъ аты Асан эди».

ЭРТЕГИЛЕР, БАСНЯЛАР, АЙТУВЛАР ЭМ ТАКПАКЛАР

«Бурын-бурын заманда...» Эш те, акылынъды янландырган бу соьзлерди дуньяда эситпеген аьдем йок болар. «Бурын-бурын заманда...» эм бизди кайдай ды бир эртегидинъ аьлемет дуньясы бийлеп алады. Айтувлар, такпаклар, юмаклар, бала йырлары, аьдет йырлары халк авызлама яратувшылыгынынъ шыгармалары деп аталып, юзлеген йыллардынъ узагында

йыйылып, бир аркадан баска аркага коьшип, адабиятымыздынъ негизине салынганлар.

Халк авызлама яратувшылыгы ногай халкынынъ оьмирлер оьтип келген, бурынгыдан калган байлыгы балады. Ол халктынъ узак оьмирининъ язылмаган, ама авыздан авызга коьшкен тарихы (историясы) болады. Халк авызлама яратувшылыгынынъ шыгармаларынынъ балаларды тербиялавда уьйкен маьнеси бар. Оларды энъ алдын бир аьдем шыгарган болса да, онынъ аты мутылган. Барганнан барган сайын олар туьрлене бергенлер. Биревдинъ шыгарган эртегисин яде йырын баска бирев суьйгенинше туьрлендирген: оьзининъ ойына коьре, коспага керек ерине баска зат коскан. Бирер халк шыгармаларынынъ бир неше вариантлары болаганы сонынъ уьшин. Бу себептен биз фольклор шыгармалары халктынъ тил байлыгы, оларды халк оьзи ойланып туьзген, олар онынъ авызлама кепте айткан шебер тилли шыгармалары деймиз.

Коьп оьмирлердинъ узагында яттан шыгарылган эм халктынъ эсинде сакланып, бир аркадан баска бир аркага еткерилген шебер соьзли шыгармаларына халк авызлама яратувшылыгы деп айтылады. Ол шыгармалар халк йыйылган ерлерде — кыз яде яс туьскен уьйлерде ойын, той болган аьеллерде — айтылганлар. Аьдемлер, йырларды куьплесип, куллык уьстинде, туьрли тойларда, кешликлерде эм байрамларда йырлаганлар. Аьдем йырды, шынъларды ат пан, арба ман йол шыкканда, сабан айдаганда, тувар бакканда, куьзетте болганда да ялгыз оьзи йырлаган. Билимши атайларды, аьейлерди балалары, йиенлери йыйылып, саьатлеп тынълайтаган болганлар. Сондай тилге уста, акыллы аьдемлер халк арасында уьйкен сый ман пайдаланганлар. Ер юзиндеги баьри халклардынъ да эртегилери, айтувлары, такпаклары, юмаклары, йырлары бар. Оларда, бияладагындай болып, аьр бир халктынъ яшавы, маданияты, тил байлыгы, суьйиниши, кайгысы, юрегине салган мырады коьринеди. Фольклор шы-

гармаларында халкымыздың коьп оьмирлер артта кайтип яшаганы, куллык эткени, оьз эркинлеги эм наьсипли яшавы уьшин тонавшылар ман, кыйнавшылар ман, тыс кырал явлар ман согысып, тувган-оьскен ерлерин кайтип коршалаганы хабарланады.

Ногай халктынъ бай эм терен маьнели эртегилери, айтувлары, такпаклары, юмаклары йырлары бар. Ногайлардынъ арасыннан биринши болып халк авызлама яратувшылыгынынъ шыгармаларын йювшы эм баспадан шыгарувшы Абдул-Хамид Шаршембиевич Джанибеков болады. 1980-нши йылда Казаньде татар тилинде шыгатаган «Бизим йол» деген журналда А.-Х. Джанибековтынъ йыйган айтувлары, такпаклары, юмаклары баспаланган. 1940-ншы йылда онынъ «Ногай йырлары эм эртегилери», 1949-ншы йылда «Ногайлардынъ йырлары» деген йыйынтыклары орыс тилинде дунья коьрген. 1955-нши йылда Джанибеков «Эртегилер, такпаклар, юмаклар», 1969-ншы йылда «Ногай халк йырлары» деген китапларды шыгарады.

1955-нши йылда Софья Абдул-Хамидовна Джанибековадынъ «Эртегилер) такпаклар, юмаклар», 1969-ншы йылда «Ногай халк йырлары» деген йыйынтыклары баспадан шыкканлар.

А. Сикалиевтинъ «Айт десенъиз, айтайым...» деген йыйынтыгы 1971-нши йылда Черкесск калада баспаланган. 1989-ншы йылда онынъ ногай халк шыгармаларыннан туьзилген «Кызыл-Гуьл эм Карайдар» деген йыйынтыгы казах тилинде Алма-Атада шыккан.

1985-нши йылда Т. А. Акманбетовтынъ «Алал ко-сак» деген ногай халк эртегилери Черкесск калада дунья коьрген. «Тайтериш» деген ногай халк эртегиси орыс тилине коьширилип, пластинкага язылып шыгарылган. Оны баспага Аждаут Найманов аьзирлеген.

Авызлама яратувшылыгынынъ шыгармаларынынъ ишиннен 4 класста окылмага деп «Боьри мен теке», «Бес каз» деген эртегилер, С.К. Заляндиннинъ» «Савыс-

кан эм Арслан» деген баснясы, «Ат юва», «Юлдыз йыры», «Андыр-шопай» деген бала йырлары эм ойындары, юмаклар берилгенлер. Бир кесек эртегилер мен, айтувлар ман, такпаклар ман, юмаклар ман окувшылар 1, 2, 3 класстарда танысканлар. Соьз уьшин, эртегилер: «Бил эм кораз», «Алтын арба», «Мойнак пан савыскан» (2 класста), «Эшек пен ат», «Эрислес» деген баснялар, юмаклар, эртегилер: «Кырлув эм кувалды», «Туьлки эм эшек», «Кобкек баьтир» (3 класста).

4-нши класстынъ окувшылары эртегиди баска шыгармалардан айырып, онынъ кайдай кесеклерден туьзилгенин коьрсетип билмеге кереклер (эртегидинъ баслануву, онда айтылатаган зат, онынъ сонъы).

Балаларга темады окытканда, эртегилерде халк оьз мырадын коьрсеткенин, залымлык пан, оьтирик пен, мактаншылык пан куьрескенин анълатпага керек. Олардынъ коьбисинде халктынъ ярлык келбети, онынъ арлы эм кыйын яшавы коьринеди.

Басня ятлав кебинде язылган куьлкили, селекели маьнеди коьрсеткен, акыл уьйретуьв уьшин язылган шыгарма болады. С.К. Заляндиннинъ «Савыскан эм Арслан» деген баснясын окытканда, балаларга басня жанрынынъ баскалыгы коьрсетиледи. Эндиги дейим басня тек тувра маьнеде анълатылган болса, 4-нши класста балаларга басняда айванлардынъ, януварлардынъ, куслардынъ, оьсимликлердинъ орнына аьдемлердинъ акында айтылатаганы коьрсетиледи.

Язувшы баснядынъ ярдамы ман яшавда аьдемлер арасында расатаган коьп яманлыкларды йок этпеге шалысады. Айтпага, «Савыскан эм Арслан» деген басня бизди айванлардынъ эм куслардынъ (Арслан, Аюв, Туьлки, Кабан, Кобкек эм Савыскан) арасында болган бетсизлик пен таныстырады. Биревден де уялмаганлай, бетсизликти Савыскан эткен. Басняды окыган аьдем мунадай ойга келеди: Савыскандайлар – аьруьв аьдемлер тувыллар, оларга сенмеге кыйын. Ондайлар-

ды тенъ, йолдас этип болаяк тувыл, неге десе олар эки юзли эм коркак. С.К. Заляндин баснясынынъ туьп маьнесин онынъ сонъгы доьрт сыдырасында айтады:

«Аьдемлер арасында да аьли
Йолыгады Савыскандайлар.
Арттан яманлап, алдыдан мактап,
Акты каралап, карады аклап».

Сиз бу дерисинъизде «Бьбри мен теке», эм «Бес каз» деген эртегилер мен танысаяксыз.

Дерис 32

Деристинъ темасы: «Ногай халк эртегилери: «Бьбри мен теке», «Бес каз».

Деристинъ мырады: Окувшыларга эртегилердинъ маьнелерин эм, олардынъ ишиндеги янъы соьзлерди анълатпага, соьйленисли этип окытып эм хабарлатып уьйретпеге, непсукарлык яман сезим экенин анълатпага.

Дериске керек затлар: Эртегилердинъ текстлери эм китаптынъ 154 – 157 бетлериндеги суьвретлер.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Ю.И. Каракаевтинъ «Терек» деген ятлавын бир, эки окувшы соьйленисли этип, ургылы соьзлерди давазлары ман белгилеп окыйды.

2. Тексттинъ ишиннен анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин тергев (олар бу соьзлер: тамшыгув, туркы, нур, келпетин эм с.б.).

3. Ятлавынъ маьнесин соравлар аркалы тергев:

а) Терекке мык кагылганын ким коьрген? Соравга ятлавынъ соьзлери мен явапланъыз.

б) Автор теректи кайдай аьлде коьрди? Бу соравдынъ явабын тексттен тавып айтынъыз.

в) Терек ога не айткандай болып коьринди?

г) Шайыр не зат этти?

д) Терек ога разылыгын кайтип билдирди?

4. Текст бойынша анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин тергев: *талув*, *талшыгуув* – уставать, утомляться, изнемогать, выбиваться из сил; *туркы*-тексттеги маьнеси: ствол дерева; *нур* – луч, свет, сияние; *яс* – слеза, слёзы; *айып* – вина, проступок.

III. Окылганды кайтарув.

1. Сиз бу окув йылда Батыр Баисовтынъ кайдай хабарларын окыгансыз?

2. «Онынъ аты Асан эди» деген хабарда кайсы йылардынъ акында соьз барады?

3. Кавга басланганда, Асан неше ясында эди?

4. Ол кайдай йигитлик этип оьлди?

5. Уьйкен Аталык согыста бизим буьгуьнги наьсипли яшавымыз уьшин оьлген пионерлердинъ атларын айтынъыз.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Гульжамал Мурзаевадынъ «Болмасын согыс, болмасын!» – деген ятлавы бойынша оьз соьзлеринъиз бен кыска хабар туьзип язынъыз.

2. Ятлавынъ бас ойы кайдай?

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Эртегилер эм баснялар акында окытувшыдынъ кирис соьзи.

Оннан сонъ окувшылар 2,3-нши классларда окыган яде оьзлери билетаган эртегилерди айтадылар, олардынъ ишиннен сайлап биревининъ яде экевининъ маьнесин хабарлайдылар. Хабарлаган эртегилерининъ бас ойын айтадылар.

2. Соьйленисли эм рольлер мен окувга оьзирленуьв мырад пан балалар энъ алдын «Боьри мн теке», оннан сонъ «Бес каз» деген эртегилерди ишлериннен окып шыгадылар, окыятырган заманда, анъламаган соьзлерин белгилей барадылар.

3. Окувшылар «Боьри мен теке» деген эртегиди класстынъ алдына шыгып, эситтирип, соьйленисли этип рольлер мен окыйдылар.

4. Соравлар аркалы эртегидинъ маьнесин тергев:

- а) Боьри текеге йолыкканда не зат атты?
- б) Теке боьриге не зат этти?
- в) Боьри сонъында не деп оькинди?

5. Эртегидинъ ишинде расатаган янъы соьзлердинъ маьнелерин анълатув: *тавдынъ этеги* – тавдынъ энъ тоьмен ери; *куванады* – суьйинеди – радуется; *йырткыш* – зверь, хищник; *оматакасыннан кетуьв* – упасть перекувыркнувшись.

6. «Бес каз» деген эртеги бойынша ис:

а) Эртегиди кесеклерге боьлип, соьйленисли этип окув.

б) Онынъ маьнесин текстке ювык этип хабарлав.

в) «Бес каз» деген эртегидинъ маьнесин тоьмендеги соравлар бойынша айырув:

- г) Эртеги кайтип басланады?
- д) Онда катнасувшылар кимлер ди?
- е) Биринши яс казларды кайтип пайлады?
- ё) Экинши йигит оларды пайламага неге кыйналды?

7. Бу соьзлердинъ маьнелерин анълатуьв: куьнделик акы; тастамал; савкат; макул коьруьв; тегис пайлав; куьнделик акын оьстирди; хан.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз буьгуьн кайдай эртегилер мен таныстык?

2. «Бес каз» деген эртегидеги биринши ястынъ куьнделик акын хан не зат ушин тагы да оьстирди?

3. Окыган эртегилеримиз кайдай кесеклерден туьзилгенлер?

– Эртегилердинъ басланувлары, оларда айтылатан затлар эм олардынъ сонъылары.

4. Балалардынъ уьйде язып келген эртегилерин тергев.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе толтырган исинъизге белги беринъиз.

2. Буьгуьнги дерисимизде ким аьруьв катнасты?

IX. Тамамлав.

1. Биз бу деристе кайдай темады кайтардык?

2. Сизге кайсы борыш кызыклы эди?

Уьй борышы: «Боьри мен теке», «Бес каз», эртегилерди ярасыклы кепте окып эм хабарлап уьйренмеге, А. Киреевтинъ «Мысык, торгай эм шышкан акында эртегиди» арт кайтармага.

Дерис 33

Деристинъ темасы: С.К. Заляндин «Савыскан эм Арслан».

Ногай халктынъ айтувлары эм такпаклары.

Деристинъ мырады: Балаларды «Савыскан эм Арслан» деген баснядынъ маьнеси мен, ондагы янъы соьзлер мен таныстырмага, шыгармады соьйленисли этип рольлер мен окытпага.

Дериске керек затлар: Автордынъ портрети, баснядынъ тексти, шыгармада катнасатаган айванлардынъ – Арсланнынъ, Аювдынъ Туьлкидинъ, Коькектинъ, Савысканнынъ – дурбатлары.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекеттинъ планын туьзуьв; окылганды толысынша уьйренуьв; окылганынъ сапатына керекли белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман.

II. Уьй исин тергев.

1. «Бьри мен теке» деген эртегиди балаларга рольлер мен оқытув. (Эртегиде катнасувшылар булар: автор, бьри эм теке).

2. Эртегидинъ маънесин уъзбей хабарлав.

3. «Бьри мен теке» деген эртегидеги янъы соъзлердинъ маънелерин сорав: *тавдынъ этеги* – тавдынъ энъ тоъмен ери, туби, подножье; *куванады* – суйинеди, радуется; *йырткыш* – зверь, хищник; *оматакасыннан кетуъв* – упасть перекувыркнувшись.

4. Эртегидинъ маънесин соравлар бойынша тергев:

а) Бурын-бурын заманда оъз йорыгына отлап юрген текединъ янына не келди?

б) Ол теке не зат деди?

в) Теке бьриге кайдай явап берди?

г) Ол непсукарга не зат этти?

д) Сонъында бьри не деп оькинди?

е) «Бьри мен теке» деген эртегиде сизге кайсы айван ярады эм неге ярады?

Теке ярады, ол – акыллы. Теке бьриден арууъв кутылды. Эртегидинъ бас ойы оқув китаптан оқылады: «Теке тавдынъ басыннан ювырып туъседи де, куъшин йыйып, муъйизлери мен бьридинъ манълайына карап согады. Бьри тымалап йыгылады. Оматакасыннан кеткен йырткыш эсин йыйып, коъзин ашып, карайды да оъзи оъзине булай соъйленеди: «Дуныяда мендей тентек барма экен? Оьткир тислерим де, текедикиннен артык куъшим де бола турганлай, оны йырткышлап тасламадым. Соъзине ыйнанып, алдандым. Оны коъп соъйлетип турмаган болсам, тамагым да тойган болар эди, басым да авырмай калаяк эди».

«Бьри мен теке» деген эртегидинъ ишки маънеси де бар. Халк бьридинъ аты ман куллыксуъймес аьдемлерди коърсетеди. Олар халктынъ куъши мен яшамага, байымага шалысадылар. Ама бу эртегидегиндей болып, яхшылык, дурыслык яманлыкты эм арамлыкты енъегине ыйнанынъ.

5. 1) «Бес каз» деген эртегидинъ маънесин китаптынъ 158 бетиндеги соравлар бойынша тергев.

2) Эртеги бойынша анълатылган янъы соъзлердинъ маънелерин сорав.

III. Оқылганды кайтарув.

1. Оқувшылар «Мысык, торгай эм шышкан акында эртегиди» кесеклерге бьлип, оъз соъзлери мен хабарлайдылар эм бу соравларга яваплайдылар:

а) Мысык, торгай эм шышкан кайда яшайтаган эдилер?

б) Олардынъ дослыкта эм татымлыкта озатаган яшавларын не бузды?

г) Яман тиллилер эм куъншилер акында билетаган айтувларынъызды, тақпакларынъызды айтынъыз.

IV. Оъз алдына ислевге тускарлав.

I. Оқувшылар «Бес каз» деген эртегидинъ маънеси бойынша оқытувшыдынъ ярдамы ман план туъседилер. Оны тактага эм тептерлерге язадылар. Туъзилген план бойынша уъйкен болмаган хабар туъзип язадылар. Язув ислерине ат бердилер.

«Ястынъ акыллыгы»

ПЛАН

1. Эртегидинъ басланувы.

2. Ярлылык.

3. Халк арасыннан шыккан йигит яс.

4. Ястынъ акыллыгы.

5. Эртегидинъ сонъы.

II. Толтырылган ислерди йыйып алув.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис соъз.

C.K. Заляндиннинъ акында оқытувшыдынъ соъзи. Ол тоъменде берилген материалды, оъзининъ ойынша туърлендирип, суйгенинше кыскартып яде, айтаяк баска затлары бар болса, косып хабарлайды. Шайырдынъ акындагы бу билдирууъвлер балалар уъшин туъыл, оқытувшыга ярдамга уълги кепте берилгенлер.

САЛЕХЖАН КЕРИМОВИЧ ЗАЛЯНДИН (1924–1973 й.й.)

Салехжан Керимович Заляндин 1924-нши йылдынъ 16-ншы мартында Карашай-Шеркеш автономлы областьтынъ Адыге-Хабль районьнда Эркин-Юрт авылында тувган. Ол авыл школасынынъ ети классын, сонъ Черкесск каладагы педучилищеди кутылган. Онынъ язганлары «Ленин йолы» газетадынъ бетлеринде 1947-нши йылда шыгып баслаганлар. С. К. Заляндин А. С. Пушкиннинъ, М. Ю. Лермонтовтынъ, И. А. Крыловтынъ бир кесек шыгармаларын ногайшага коьширген. Онынъ ятлавлары «Танъ», «Кырлар уьстинде», «Шешекейлен, еримиз» деген эм баска ортак йыйынтыкларда баспаланганлар. С. К. Заляндин оьзининъ ятлавларын суьйген Элине, тынышлыкка, халклар ара дослыкка, халктынъ баьтир ислерине, тувган – оьскен Кавказ ягына, онынъ табиатына багыслаган. Ол «Тоьгил, йырым», «Язлык еллер» орыс тилинде «Первый дождь» деген ятлавлар йыйынтыкларды эм «Меним йылларым» деген повестьти язган. С. К. Заляндин 1944-нши йылдан баслап 1973-нши йылга дейим Эркин-Юрт авылынынъ библиотекасында куллык эткен.

С. К. Заляндин 1973-нши йылда оьлген.

С. К. Заляндиннинъ балалар уьшин язган шыгармалары – хабарлары, ятлавлары, баснялары... – ногай школаларда оқыладылар. Сиз буьгуьн онынъ язганларынынъ бириси мен: «Савыскан эм Арслан» деген баснясы ман танысаяксыз.

2. Окувшыларга шайырдынъ портретин, Савысканнынъ, Арсланнынъ, Кабаннынъ, Кояннынъ, Туьлкидинъ, Аювдынъ, Коькектинъ дурбатлары.

3. Соьзлик ис: *басня* – уьйкен болмаган, ятлав кебинде язылган куьлкили, селекелев эм акыл уьйретуьв маьнеси болган адабият шыгарма; *туьбир* – пень; *эзуьв* – мять, смять, давить; *ант* – клятва, присяга; *ант этуьв* – датъ клятву.

4. Басняды соьйленисли этип оқытувшы оьзи оқыйды.

5. Шыгармады окувшылар ярасыклы этип оқыйдылар.

6. Оқытувшыдынъ салган соравлары бойынша текст уьстинде ис озгарылады:

а) Айванлардынъ йыйыны кашан эм каерде озган эди?

б) Онда катнасувшылар кимлер ди?

в) Тоьрде ким олтырган эди?

г) Арслан йыйында не акында соьйлеек эди?

д) Ол йыйынга кешиккенде, онынъ орнына ким соьйледи?

е) Ол Арсланнынъ акында биринши кере не деп айтты?

ё) Соьзининъ сонъында Савыскан Арсланды неге мактады?

ж) Басня кайдай соьзлер мен кутылады?

з) Савысканга усаган аьдемлерге халк не дейди?

7. Деристинъ бу тармагында оқытувшы балалар ман авызлама халк яратувшылыгынынъ бир туьрлиси, айтувлар эм такпаклар акында кенъес озгарады.

а) Сиз кайдай айтувлар эм такпаклар билесиз? Айттынъыз. Окувшылар билген айтувларын эм такпакларын эслерине туьсиредилер эм айтадылар.

Мысалы: «Куьлте туьсти – куьз туьсти, «Яман тиллер тас ярар, тас ярмаса, бас ярар», «Авызынъ канга толса да, душпаннынъ алдында тоькпе», «Йоьгарга колым етпейди, тоьменде бир исим де битпейди», «Яны авырмаганнынъ касында басынъ авырмасын», «Токсан толмай торгай шырламас, тоймай оьксиз йырламас» эм с.б.)

б) Тактада эм тептерлерде Тувган Эл, халк, йигитлик, осаллык акында айтувлар эм такпаклар язув. Мысалы:

Тувган Элдинъ ери – еннет, сувы – сербет; Элдинъ иши – алтын бесик; Авылдасынъ ким болса, аданасынъ сол болар;

Яман мынан бас косып, ап-ак бетин кара этер.
Бир яхшыга басынъ косып соъз айтсанъ,
Сол соъзинъди яхшылыкка йыр этер;

Алтын таягынъ болганша, баьтир юрегинъ болсынъ.
Баьтир бир оьлер, коркак мынъ оьлер.
Баьтир Тувган Эл, халк уьшин тувады.

в) Сонъгы доьрт такпакты йыйма членлерине айырынъыз, сыпат соьйлем кесеклерди туьемойын сызык пан, олардынъ анълатып келген соьйлем кесеклерин бир сызык пан сызынъыз.

Окытувшы балаларды тоьмендеги тамамлав ойга аькеледи: Ногай тили бай, терен, ярасык. Ол байлыкты сезер уьшин шалысып, арымай, талмай бек коьп окымага керек. Тилди ярасыклавшы амаллар айтувлар, такпаклар эм юмаклар боладылар. Аьдем айтувларда эм такпакларда оьзининъ яшавында коьрген, сынаган, тергеген затларын тамамлап коьрсетеди. Олар яшавдынъ мунадай туьрли аьллерине келистирилип айтыладылар: йигитлик, коркаклык, тил юргистуьвлик, куьншилик, куллыксуьерлик, дурыслык.

VI. Тыншаюв такыйка

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз буьгуьн кайдай шыгарма ман таныстык?
2. Анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин тергев.
3. Баснядынъ бас ойын айтынъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Деристе толтырган куллыгынъызга белги беринъыз.
2. Бу дерисимизде кимнинъ явабын яраттынъыз?

IX. Тамамлав.

1. С.К. Заляндиннинъ кайдай шыгармаларын билесиз?
2. Онынъ китапларын тавып окынъыз.

Уьй борышы: С.К. Заляндиннинъ «Савыскан эм Арслан» деген баснясынынъ яраган кесегин яттан уьйренмеге, янъы соьзлердинъ маьнелерин билмеге, Д. Туркменовтынъ «Ялгыз ийт» деген ятлавын оьз алдыларына окымага, арт кайтармага: айтувлар эм такпаклар.

БАЛА ЙЫРЛАРЫ, ОЙЫНЛАРЫ, ЮМАКЛАР

Окувшылар бу жанрларга багысланган шыгармаларды енъил анълайдылар, тез ятлап уьйренедилер. Бу шыгармалар аркалы окытувшы балалардынъ ана тилге аваслыкларын, суьйимлерин арттырады, соьйлев эм ойлав аьрекетлерин, акыл оьткирликлерин, тил байлыкларын оьстиреди. Айтпага, балалар боьтен де уьйренмеге ойын ятлавларды эм йырларды яратадылар. Айтпага, мине йыр:

«Как-как, каргалар,
Канаты ман йоргалар.
Яман сувда балык бар,
Ягасында йылкы бар».

Яде мине ойын:

«Бирем, бирем,
Экем, экем
Авыр олтан, Арба еккен,
Ары тай,
Торы тай,
Шык, тотай!»

Мунадай ятлавларда, йырларда соьз бувынлары, соьзлер эм соьз байланыслары кайтараланып кулланыладылар. Бу амал окувшыларга ана тилдинъ сеслери эм соьзлери акында билимлерин тагы да бек теренлетпеге, байытпага амал береди. Окувшыларга бара-бара ногай тилдинъ байлыгы эм ярасыклыгы аьр-бир уьйре-

нилеяткан янғы шыгарма ман янғыша ашылып бара-
як. Ойын ятлавлардынъ эм бала йырлардынъ мырады
бу: ойын аркалы тувган тилден балалардынъ билимле-
рин, анъламларын оьстируув эм кенъейтуув.

Бала йырларынынъ эм ойынларынынъ коьбиси
куллык темасына багысланганлар. Мысалы: «Ак бала»,
«Ямгыр, яв», «Балшыбын», «Туье», «Такта куршак»,
«Андыр-шопай» эм баскалар.

«Ай, ак бала, ак бала,
Ак козыды бак, бала.
Ак козыды бакпасанъ,
Папак сага йок, бала», –

деп айтылады «Ак бала» деген йырда. Бала йырлары,
бала ойынларына багысланган ятлавлар окувшылар-
дынъ кызыксынувын тувдырмага, тил байлыкларын
оьстирмеге, оларды тынълавлы, аьдетли, аьдемшили-
ли, куллыкшы этип тербияламага амал береди-
лер.

Халк авызлама яратувшылыгынынъ бир туьрлиси
такпаклар, айтувлар эм юмаклар боладылар.

Яшавда туьрли аьллерге келистирилип айтылган
халктынъ шыгарган кыска эм оьткир тилли соьзлери-
не айтувлар эм такпаклар деп аталады. Такпаклар эм
айтувлар оьзлерининъ туьп маьнелеринде аьдемди тер-
биялав, ога акыл уьйретуув маьнеди юргистедилер.
Такпаклар эм айтувлар мунавдай туьрли куьплерге
боьлинедилер: Тувган Эл, халк, куллык, аьдемшили-
к, акыл эм ой, окув эм билим, яхшылык эм арамлык, йи-
гитлик эм коркаклык, дурыслык эм оьтирик... Соьз
уьшин. Тувган Эл, халк акында ногоай халкта мунавдай
такпаклар эм айтувлар бар: «Тувган Элдинъ ери — е-
нет, сувы — сербет», «Элдинъ иши—алтын бесик», «Эл
болган ерде баьтир бар». Такпаклар эм айтувлар ишин-
де уьйкен орынды акыл, ой, окув, билим акындагы
такпаклар боладылар. Мысалы: «Окув — билим азы-
гы», «Акыл азбас, билим тозбас», «Баста акыл болма-
са, эки аякка куьш келер», «Билеги юван бирди йы-
гар, билими юван мынъды йыгар».

Такпаклардынъ эм айтувлардынъ тербиялав маьне-
си уьйкен, олар Тувган Элди, Аталыкты, куллыкты,
окувды суьйдирип уьйретедилер. Оларды окутувшы
окувшыга келискен ерде айтып, маьнелерин анълатпа-
га керек. Такпакларда халк яшавды тергеп, сынаган
затларын тамамлап коьрсетеди. Олар кыска болады-
лар, ама маьнелери уьйкен.

Юмаклар ясыртын кепте затлардынъ бир неше бел-
гилерин айтып береди эм сол белгилерге карап, юмак-
тынъ маьнесин шешпеге керек болады. Оларды ше-
шуув балаларды ойлантип уьйретеди, оьткир сезимли
этеди.

Юмаклар да, такпаклардай болып, туьрли куьплер-
ге боьлинедилер. Бизге уьй эм уьй муьлккери, уьй эм
кыр айванлары, табиат коьринислери, аьдем эм онынъ
муьшелери, техника акында туьзилген юмаклар белги-
ли. Мине юмаклардынъ бириси: «Бир ийтим бар, кап-
пас, уьрмес, уьйге биревди де киргистпес». Мунынъ
кирт экенин ким де айтар. Юмакта кирт ийт пен тенъ-
лестириледди, неге десенъ ол, ийттей болып, уьйди сак-
лайды.

Тувган тил дерислердинъ бирисининъ сонъында
«Юмаклар шешуув» ойынын озгармага боляк. Ол
ойын бу йосыкта барады: бир окувшы юмак айтады,
калганлары оны шешедилер. Эгер балалар юмакты
шеше алмасалар, оны айтувшыга «сага болсын» деп
авыл береди-лер. Айтувшы юмактынъ явабын айтады.
Мысалы: бир окувшы булай дейди:

- Бир атым бар, мен минсем де, халк минсе де, ары-
майды. Ол не ди?
- Автобус.
- Оьтирик.
- Поезд.
- Ол да тувыл.
- Аьше, оьзинъ айт.
- Авыл берсенъ, айтайым.
- Терекли-Мектеб сага болсын.

– Терекли-Мектебтинъ аьруьви мага болсын, яманы тавга, таска болсын. Ол – коьпир.

Ногай тили айткысыз бай, терен эм ярасык. Сол байлыкты эм ярасыклыкты болдырувшы амаллардынъ ишине такпаклар, айтувлар эм юмаклар киредилер. Балаларга такпакларды, айтувларды, юмакларды уьйренмеге енъил болады. Олардынъ коьбиси эки, уьш, доьрт сыдырадан туьзилгенлер, оьзлери кыска, юргистетаган маьнелери уьйкен, терен, анълавлы боладылар. Олардынъ бир кесеклерининъ сонъгы бувынлары яде сонъгы сеслери келисип (рифмаланып) келедилер. Мысалы:

1. «Коьринмейди, киснейди,
Авызы йок, тислейди». (*Аяз*)
2. «Бир муьйисте олтырган
Эки коьзин тарс юмган» (*Мысык*)
3. Эл ятса, элемен ятпас. (*Малдынъ муьйизлери*)
4. Бир муьйисте олтырган,
Уьйдинъ ишин толтырган. (*Шырак*)
5. Кишкенекей оьзи,
Токсан эки коьзи. (*Оймак*)
6. Аласа терек, асты боран. (*Элек*)
7. Карагайды ярып болмас,
Аьруьв кызды алып болмас. (*Бияла*)
8. Бири куяды,
Бири ишеди. (*Ямгыр, ер*)
9. Тысы тотай, иши оттай. (*Карбыз*)
10. Кабат, кабат тонлы,
Бир карыс бойлы. (*Капыста*)
11. Авызсыз соьйлейди,
Кулаксыз эситеди. (*Телефон*)

Дерис 34

Деристинъ темасы: «Андыр-шопай», юмаклар.

Деристинъ мырады: Тема бойынша окувшылардынъ билимлерин оьстирмеге, теренлетпеге, «Андыр-шопай» деген балалар ойынынынъ маьнесин анълатпага, учебниктинъ 168, 169-ншы бетлериндеги юмаклар уьстинде ислемеге.

Дериске керек затлар: «Андыр-шопай» деген бала ойынынынъ эм юмаклардынъ текстлери.

Туьрли окув аьрекетин кеплев: Билим мырадты кеплев; оьз ойынъды тувра айтув; аьрекетинъ планын туьзуув; окылганды толысынша уьйренуув; окылганынъ сапатына керекли белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуув заман.

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшыларга С.К. Заляндиннинъ «Савыскан эм Арслан» деген баснясын окутув.

2. Балалардынъ баснядынъ текстиннен ятларыннан уьйренген кесегин бир неше окувшылардан сорав.

3. Анълатылган янъы соьзлердинъ маьнелерин тергев:

басня – уьйкен болмаган, ятлав кебинде язылган куьлкили, селекелев эм акыл уьйретуув маьнеси болган адабият шыгарма; *туьбир* – пень; *эзуьв* – мять, смять, давить; *ант* – клятва, присяга; *ант этуьв* – дать клятву.

4. Баснядынъ маьнесин соравлар бойынша тергев:

а) Айванлардынъ агашлыкта озган йьйынында кимлер катнасты?

а) Савыскан Арсланнынъ акында эки туьрли этип неге соьйледи?

в) Онынъ соьзи сизге ярадыма?

г) Савыскандайларга халк не дейди?

д) Автор шыгармасынынъ бас ойын кайсы союзлер мен коьрсетеди?

(Баснядынъ туьп маьнеси бу:

«Аьдемлер арасында да аьли

Йолыгады Савыскандайлар.

Арттан яманлап, алдыдан мактап,

Акты каралап, карады аклап».)

III. Окылганды кайтарув.

Деристинъ бу тармагында окувшылардынъ эртеги-лер, такпаклар, юмаклар, бала ойынлары, йырлары акында билгенлерин кайтарадылар, тамамлайдылар. Балалар окытувшыдынъ берген соравлары эм борыш-лары бойынша авызлама халк яратувшылыгынынъ ишиннен йогарда айтылган туьрлилери кыскаша хабарланадылар:

1. Класста окыган эртегилеринъизди эсинъизге туь-сиринъиз («Боьри мен теке», «Бес каз»).

2. Тагы да кайдай эртегилер билесиз? (Окувшылар яваплайдылар: «Йигит яс акында эртеги», «Патша эм шымшык», «Бил эм кораз»...) Биревин яде экевин кыс-ка кепте хабарлайдылар.

IV. Оьз алдына ислевге тускарлав.

1. Д. Туркменовтынъ «Ялгыз ийт» деген ятлавы бойынша хабар туьзип язынъыз, ога ат беринъиз.

2. Тактада план бериледи, оны окытувшы балалар ман бирге туьзеди:

Хабар «Тасланган ийт».

ПЛАН

1. Иеси ийтин неге таслады?
2. Ийтти ким тапкан?
3. Ол аьдем ийтке кайдай яхшылык этти?
4. Ийтти таслаган онъмасын.
5. Яман аьдемлерден эсе де, яхшылар коьп.
6. Сиз ийтинъизди таслар эдинъизбе?

Толтырылган ислерди йыйып алув.

V. Деристинъ темасы бойынша ислев.

1. Кирис союз.

Биз бу дерисимизде «Бала йырлары, ойынлары, юмаклар» деген ортак темадынъ ишине киретаган бала ойынларынынъ бириси мен – «Андыр-шопай» деген ойын-нынъ эм юмаклардынъ уьстинде куллык этеекпиз.

«Андыр-шопай» деген ойында не зат акында союз баратаганы хабарланады.

2. «Андыр-шопай» деген ойыннынъ текстин соьй-ленисли этип, керекли ерлерин давысы ман белгилеп, окытувшы оьзи окыйды. Онынъ окувы балаларга коьрим, уьлги болады (окувшылар китапларын явып тынълайдылар).

3. Балалар китапларын ашадылар эм ойыннынъ текстин оьз алдыларына окып шыгадылар, янъы союз-лер анълатыладылар: *бежен* – сапетка; *берекет* – изо-билие продуктоьв питания; *шатлык* – веселье, радость.

Балалар китапларын алып, класстынъ алдына шы-гадылар. Текстти баьриси бирге окыйдылар. Кол со-гып, суьйинишли давазлары ман йырлай берип, шор-шый берип, ойнайдылар. Суьйтип ойынды бир неше кере кайтаралайдылар.

4. Китаптинъ 168 – 170-бетлеринде берилген юмак-ларды соьйленисли этип окув, маьнелерин шешуьв. Балалардынъ билген янъы юмакларын айттырув.

VI. Тыншаюв такыйка.

VII. Окылганды бегитуьв.

1. Биз буьгуьнги деристе баьримиз бирге кайдай йыр йырладык эм кайдай ойын ойнадык?

Олар сизге ярадыларма?

2. Сиз тагы да кайдай бала ойынлар эм йырлар би-лесиз?

Окувшылар яваплайдылар: бала йырлары: «Как, как, каргалар», «Ай, уьссидим», «Ким айтты? Бала ойынлары: «Коькте не бар?», «Каз, каз», «Ясырынма-вык ойыны», «Шышкан эм мысык», «Ай керек», «Юзик салув», «Шокырак» эм с.б.

3. Ногайларда «Андыр-шопайга» усаган тагы да кайдай ойын бар?

«Такта куршак» ойыны бар. Эки ойыннынъ да туып маънеси бирдей: кырларда, бакшаларда, бавларда онъ аслыклар, ясылшалар, емислер, малларга коьп ем оьссин деп, табиаттан ямгыр тилев.

Ойындар язгы шилле куьнлеринде, ямгыр явмай, ян-януварлар аштан да, сувдан да, иссиликтен де кый-налатан заманларында ойналадылар. «Такта куршак» ойынында, балалар ойнаган заманларында уьй – уьйге барып, булай йырлайдылар:

«... Такта куршак
Ойнаймыз, ойнаймыз.
Аллахтан ямгыр
Тилеймиз, тилеймиз.
Беженимиз толы болсын,
Курсагымыз ток болсын,
Элеклеп, шелеклеп,
Ямгыр явсын,
Аминь! Аминь!

4. Юмаклар акында окытувшыдынъ кирис соьзи. Юмаклар айтув эм оларды шешуьв. (Юмаклар китаптынъ 168 – 170 бетлеринде берилгенлер).

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв.

1. Буьгуьн толтырган ислеринъизге белги беринъиз.

2. Бу деристе ким аьруьв катнасты?
Сизге онынъ кайсы яваплары ярады?

IX. Тамамлав.

1. Бу деристе толтырган борышларынъыздынъ ишиннен кайсысын яраттынъыз?

2. Янъы не зат билдинъиз?

У ь й б о р ы ш ы : «Андыр-шопай», окымага, янъы соьзлерди уьйренмеге, тапканынъызга коьре, эртегилер, бала ойындар, йырлар, айтувлар, такпаклар, юмаклар йыйып, тептерлерге язбага.

ИШТЕЛИК

Кирис соьз	3
Тувган тил дерислерине уьлги кепте тематикалык план	7
АЛТЫН КУЪЗ	10
Дерис 1. К. Кумратова «Куьз», Д. Туркменов «Куьз».....	13
Дерис 2. С. Майлыбаева «Куьз»	15
Дерис 3. И. Капаев «Куьзги суьвретлер»	17
Дерис 4. А. Култаев «Куьз етти», С. Капаев «Кырлувлар».....	19
ЯХШЫ ДЕГЕН НЕ ЗАТ, ЯМАН ДЕГЕН НЕ ЗАТ	22
Дерис 5. Т. Акманбетов «Эдабы болса, эл сыйлы» ..	24
Дерис 6. Т. Дышекова «Урланган юмырткалар», А. Мурзабеков «Нызам сенде йок экен»	27
Дерис 7. Г. Мурзаева «Картлыкты сыйла»	31
АБРЕКЕТТЕ – БЕРЕКЕТ	33
Дерис 8. М. Авезов «Савыскан».	33
Дерис 9. Б. Баисов «Кумырска эм сокырюмыран», А. Киреев «Мысык, Торгай эм Шышкан акында эртеги».....	36
ТУВГАН ЭЛИМИЗДИНЪ ОЗГАН ЗАМАНЛАРЫННАН	41
Дерис 10. А. Сикалиев «Оьмирлердинъ давысы»	41
Дерис 11. «Маажир йыры».....	43
Дерис 12. А. Сикалиев «Бурынгы ногай йыравлары»	46
Дерис 13. Х. Лукманов «Бурынгы ногай аьдетлери»	49
ТУВГАН ЭЛДИНЪ ЕРИ – ЕННЕТ, СУВЫ – СЕРБЕТ	52
Дерис 14. Г. Мурзаева «Тувган ерим». М.К. Курманалиев «Тувган Элим деп санайман».	52

Дерис 15.	К. Темирбулатова «Сенсиз, шоблим».	.. 57
Дерис 16.	С.Капаев «Аьжи-Кала», М. Булгарова «Канглы».....	60
АК КЫС КЕЛДИ – КУВАНДЫК		
Дерис 17.	А. Найманов «Кыс келди». Табиат. Халк сынавлары. Юмаклар эм айтувлар.....	65
Дерис 18.	Б. Баисов «Эки йолдас». Оьз алдыларына окув уьшин: С. Майлыбаева «Янгы йыл – энъ суйьген байрамым»	67
Дерис 19.	А. Киреев «Кыс келген»	70
ЭР ЙИГИТ ЭЛ УЬШИН ТУВАДЫ		
Дерис 20.	М. Авезов «Атадынъ бар эди».	75
Дерис 21.	Б. Баисов «Онынъ аты Асан эди», «Яйдактагы япалак терек».	78
ЯЗЛЫК		
Дерис 22.	С. Капаев «Язлык»..	85
Дерис 23.	С. Аджиков «Курткашык», С. Рахмедов «Ногайымнынъ байрамлары»	90
Дерис 24.	М. Авезов «Анадынъ юреги».....	93
Дерис 25.	А. Найманов «Ана савда, яшав бар». Озганларды кайтарув, тамамлав.....	96
УЬЙКЕН АТАЛЫК СОГЫСТЫНЪ БАЬТИРЛЕРИ		
Дерис 26.	С. Капаев «Йигит оьлсе де, аты калады» ..	100
Дерис 27.	В. Нежинский «Баьтирдинъ юлдызы» ..	104
Дерис 28.	М. Аубекижев «Темир кесеги», А. Аюбов «Болсын дайым тынышлык» ..	109
ЕРИ БАЙДЫНЪ – ЭЛИ БАЙ		
Дерис 29.	С. Майлыбаева «Табиатты саклайык», Е. Булатукова «Кобкек»	116
Дерис 30.	М. Киримов «Шык эртенъ мен ясыл бавга», С. Аджиков «Ийдершик терек» ..	119
Дерис 31.	Ю. Каракаев «Терек», Ю. Аюбов «Сазан» (оьз алдыларына окумага).	124
ЭРТЕГИЛЕР, БАСНЯЛАР, АЙТУВЛАР ЭМ ТАКПАКЛАР		

Дерис 32.	Ногай халк эртегилери: «Бобри мен теке», «Бес каз».....	132
Дерис 33.	С. Заляндин «Савыскан эм Арслан». Ногай халктынъ айтувлары эм такпаклары.	135
БАЛА ЙЫРЛАРЫ, ОЙЫНЛАРЫ, ЮМАКЛАР		
Дерис 34.	«Андыр-шопай», юмаклар.	145

Даулова Насипхан Азизовна

МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
к учебнику «Родная речь»
4 класс

На ногайском языке

Первое издание

Редактор Капаева К.М.
Корректор Аюбова С.А.
Технический редактор Балаева Т.А.

Подписано в печать 08.12.16. Формат 60х90/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 9,5.
Уч. изд. л. 6,87. Тираж 30 экз. Заказ № 0174

Государственный заказчик РГБУ ДПО «Карачаево-Черкесский
Республиканский институт повышения квалификации работников
образования». 369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92.
E-mail: guripp2@yandex.ru.